

Tijd-Schrift

HEEMKUNDE EN LOKAAL-ERFGOEDPRAKTIJK
IN VLAANDEREN

Geheimzinnigheid

viermaandelijks tijdschrift » jaargang 7, nr. 2 | augustus 2017

Tijd-Schrift

COLOFON

Tijd-Schrift | Heemkunde en
lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen
Jaargang 7, nr. 2 | 2017
www.tijd-schrift.be
info@tijd-schrift.be
T +32 15 20 51 74

HOOFDREDACTIE

Jan De Meester

REDACTIERAAD

Paul Degraeve, Jelle De Rock,
Fons Dierickx, Ans Vervaeke,
Tine Van Osselaer, Ferdi Geerts,
Tijl Vereenoghe, Nele Provoost,
Bram Vannieuwenhuyze,
Tom Verschaffel, Machteld Venken,
Evelien Jonckheere.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Fons Dierickx,
p.a. Zoutwerf 5, 2800 Mechelen

LAY-OUT & DRUK

Chapo, Hasselt

ABONNEMENTEN

Tijd-Schrift verschijnt driemaal per jaar.
Een jaarabonnement kost € 25.
Voor buitenlandse abonnementen
wordt dit bedrag verhoogd met de
verzendingkosten. Losse nummers
kosten € 10 (+ verzendingkosten).
Rekeningnummer Heemkunde
Vlaanderen:
IBAN: BE79 0682 2185 9033.
BIC: GKCCBEBB.

© Heemkunde Vlaanderen vzw

Afbeelding cover: Giuseppe Molteni,
La confessione, 1838 (Gallerie di Piazza
Scala, Milaan).

ISSN 2034-6263

INHOUD

Geheimzinnigheid	4
De geheime uitstapjes van de Spaanse Habsburgvorsten JOHAN VERBERCKMOES	6
Als de Rooie Haan aan't kraaien gaat Brandbrieven in het hertogdom Brabant tussen 1725 en 1785 EMILIE PIETERS	20
Vermanen, vergeven en verzwijgen Het mysterie van de biecht in de achttiende- en negentiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden ELWIN HOFMAN	34
De kieren van de tempelpoort Negentiende-eeuwse vrijmetselaarsloges tussen geheim, divulgatie en angst JEFFREY TYSENS	56

Volgende nummers behandelen onder meer de thema's 'Onderwijs',
'Kies voor erfgoed' en 'Genot en genotsmiddelen'. Zelf een artikel schrijven
voor Tijd-Schrift? Bezorg uw suggestie met korte abstract zo snel mogelijk
via redactie@tijd-schrift.be.

Geheimzinnigheid

Historici onderzoeken wat verdwenen is. Het verleden is voorbij, niet meer zichtbaar, verborgen. En toch kan het worden bestudeerd, omdat er resten en sporen zijn achtergebleven. Na hardnekkig opzoekingswerk en nauwkeurige interpretatie van gebouwen, kunstwerken, gebruiksvoorwerpen, documenten, getuigenissen en herinneringen kunnen we een beeld krijgen van gebeurtenissen en ideeën van vroeger. We kunnen weten en verstaan wat er is gebeurd, wat mensen in het verleden hebben gedaan en gedacht. Dit onderzoek is – we weten het allen – niet eenvoudig. Veel bronnen zijn verloren gegaan of er zijn simpelweg geen bronnen die precies dié informatie bevatten die we zoeken. Of ze gaan uit van veronderstellingen en vanzelfsprekendheden die niet meer de onze zijn en zijn daarom moeilijk te begrijpen. De historische resten zijn altijd onvolledig en vaak ondoordringelijk. Het is een illusie te denken dat het verleden geen geheimen meer zal hebben. Maar de kennis groeit: elke dag worden nieuwe ontdekkingen gedaan. In de archieven liggen nog eindeloos veel documenten ongebruikt te wachten op het moment dat ze enkele van die geheimen zullen prijsgeven.

Het verleden kent geheimen, ook omdat mensen in het verleden zelf geheimen hadden en doelbewust informatie achterhielden. Die geheimen werden vastgelegd op een manier die enkel voor ingewijden begrijpelijk was. Zoals ook nu nog – en misschien vroeger méér dan nu – hadden groepen en individuen in het verleden redenen om hun activiteiten en opvattingen voor de buitenwereld geheim te houden: omdat die illegaal waren en hun opvattingen niet spoorden met die van (de meeste van) hun tijdgenoten en zij daarom vervolging of maatschappelijke afwijzing te vrezen hadden, omdat hun bedoelingen en plannen gedwarsboemd konden worden, of omdat discretie nodig was om niet alleen zichzelf maar ook anderen te beschermen. Geheimhouding kon daarbij essentieel zijn en bepalend voor de identiteit van mensen. Er zijn groepen en groepjes actief geweest, waarvan het bestaan zelf en de handel en wandel, de bedoelingen en agenda, voor de autoriteiten en tegenstanders verborgen moesten blijven. Ze hadden er baat bij zo weinig mogelijk sporen na te laten en documenten na gebruik te vernietigen – en zo meteen ook het nageslacht en het historisch onderzoek te ontriefen. In andere gevallen werden documenten voor de tijdgenoten verborgen gehouden maar werden zij later ontdekt en konden dan bestudeerd worden.

Geheimzinnigheid is echter niet alleen een zaak van mensen die dingen deden die (in hun eigen tijd) het daglicht schuwden. Iedereen doet, in zowat alle omstandigheden, aan informatiebeheer, en dus ook aan informatiebeperking. Iedereen bepaalt welke informatie zij of hij met wie (niet) deelt en wanneer zij of hij simpelweg liegt. Communicatie impliceert spreken én zwijgen, bepaalde dingen zeggen en andere niet. De poging om mensen uit het verleden te begrijpen gaat over de grens tussen waarheid en geheim, tussen wat wordt gezegd en wat niet.

In de bijdragen van dit nummer worden verschillende vormen en functies van geheimhouding en geheimzinnigheid, in diverse periodes en sociale omstandigheden, belicht. Er duiken mensen op die in het diepste geheim bekennen wat ze fout hebben gedaan, koningen die hun identiteit verbergen, mensen die zich in beslotenheid verenigen of anonieme dreigbrieven sturen. Johan Verberckmoes bestudeerde verhalen over vorsten die zich in het geheim en incognito onder hun onderdanen begaven. In de zestiende en zeventiende eeuw circuleerden deze verhalen als grappen. Vaak ging er bij deze escapades iets mis: er werd iets gezegd of gedaan dat bij de ontmoeting met een vorst hoogst ongepast was en dat, als de identiteit van de onbekende aan het licht kwam, zorgde voor verrassing en gêne. Dat deze verhalen zo talrijk werden verteld en opgetekend, bewijst, aldus Verberckmoes, dat zij een actuele betekenis hadden: mensen beseften dat vorsten iets te verbergen hadden. De verhalen maken duidelijk dat de verhouding tussen de vorst en zijn onderdanen geen vaststaand en stabiel gegeven was, maar steeds in vraag werd gesteld en ruimte voor onderhandeling bood.

Emilie Pieters richt haar aandacht op de 'brandbrieven' in de achttiende eeuw. Dat waren dreigbrieven, waarin de bestemming werd gesommeerd een som geld te betalen, wilde hij voorkomen dat zijn huis in brand werd gestoken. Het spreekt vanzelf dat het voor de afzender van levensbelang was dat zijn identiteit onbekend bleef (op ontdekking stond een van de zwaarste straffen: levende verbranding). Pieters' analyse, gebaseerd niet alleen op de bewaarde brandbrieven zelf maar ook op procesdossiers van betrapte daders, richt zich op de vorm en de inhoud van de brieven, de slachtoffers, de daders en hun motieven. Dit leidt tot de conclusie dat het vooral ging om een aanklacht tegen de sociaal-economische situatie.

De biecht is een ritueel dat per definitie geheimhouding veronderstelt: wat gezegd wordt blijft tussen biechteling en biechtvader, die zich aan het 'biechtgeheim' te houden heeft. In zijn bijdrage over de biecht in de latere achttiende en vroege negentiende eeuw toont Elwin Hofman hoe zij werd ingezet als een middel van disciplinerend en sociale controle. Er werden richtlijnen en strategieën ontwikkeld om de gelovige ertoe aan te zetten volop zijn zonden te bekennen. Het biechtgeheim schiep voor de gelovigen de ruimte om open te zijn. Tegelijk verleende het macht aan de priester en versterkte het zijn autoriteit.

De waas van geheimzinnigheid die rond de biecht hing, zo laat Hofman zien, voedde ook de speculaties en wilde verhalen.

Jeffrey Tyssens onderzocht het geheime karakter van de vrijmetselaarslogen in de negentiende eeuw. Eigenlijk waren dat, zo maakt hij duidelijk, quasi-geheime genootschappen, omdat zij hun bestaan niet ontkenden, maar wel hun activiteiten hielden in beslotenheid. Dat deden zij uit zelfbescherming, maar ook om in alle vrijheid, zonder kerkelijke of andere druk van buitenaf, te kunnen debatteren. Tyssens richt zijn aandacht op het grensgebied tussen binnen en buiten: gelegenheden waarbij vrijmetselaars, gewild of ongewild, in de openbaarheid traden of door loslippigheid van leden of indiscreties van personeel zaken uit de interne keuken naar buiten brachten.

Geheimhouding betekende macht en precies daarom werd zij ook betwist. Geheimen zijn slechts geheimen als zij als zodanig worden erkend en als wordt geprobeerd te achterhalen wat zij verbergen. En historici kunnen er maar over schrijven als de verborgen waarheden, al is het maar gedeeltelijk, worden onthuld.

Namens de redactieraad

Tom Verschaffel

Geheimhouding
betekende macht
en precies daarom
werd zij ook betwist

Philippus den II. Koningh van Spanien.

HEbbende den heelen nacht geschreven eenen Brief aen sijn heyligheyt eyschten sandt om het geschrift te drooghen: maer den Pagie flaeperachtigh zynde heeft den int-pot ghenomen in de plaets van het sandt, ende daer mede den heelen Brief over-goten, ende bekladt: Philippus en gat niet het minste teecken van onsteltenisse, noch men hoorden niet een woordeken van berispinghe. Waer sijne nu die terstont naer de tange oft eenē klippel vatten, en slaen op hun dienst-boden oft het beesten waeren, en dat dickwils om kleyn oorfaeck, jae om beuselryen, om dat-se korsel sijn, en veel met het verkeeren hebben verloren.

De geheime uitstapjes van de Spaanse Habsburgvorsten

Johan Verberckmoes

In kronieken, biografieën en anekdotenbundels van de zestiende en de zeventiende eeuw duiken regelmatig verhalen op over vorsten die geheime, vaak nachtelijke, uitstappen maken. Op die manier proberen ze bij de gewone man te komen en te weten wat onder hen leeft. Maar zoals het in grappen past loopt het daarbij nogal eens mis. De anekdoten suggereren dat de hoogste gezagsdragers zaken doen die ze verborgen willen houden en omgekeerd dat de vorst te weten wil komen wat voor hem verborgen gehouden wordt. De geheimzinnigheid werkt dus langs twee kanten. De moppen wankelen tussen sensatiejournalistiek en beeldvorming over een wijze vorst. De rol van de media, ook toen al. In deze bijdrage ga ik op zoek naar dergelijke verhalen over de Spaanse Habsburgers, van Karel V tot Karel II, met daar tussenin Filips II, III en IV, die de Zuidelijke Nederlanden in de zestiende en de zeventiende eeuw bestuurden. De dood van Karel II van Spanje op 1 november 1700 was de aanleiding tot de Spaanse successieoorlog die tot gevolg had dat de Zuidelijke Nederlanden in 1713 in Oostenrijkse Habsburghanden overgingen.

Over Karel V kennen we allemaal grappige verhalen, want die zijn tot in de twintigste eeuw in volksboeken overgeleverd.¹ Van de Filipsen kennen we die helemaal niet, maar ze waren er wel. Er is dus nog een laag van geheimzinnigheid die ik wil afkrabben, namelijk waarom Karel V wel een vrolijke vorst bleef in de collectieve herinnering van de Zuidelijke Nederlanders en zijn opvolgers niet of veel minder. Ik start bij het chronologische einde, namelijk met een Gents handschrift vol anekdoten van omstreeks 1700. Daarin staan twee komische verhalen over geheime nachtelijke uitstappen van Filips IV van Spanje, die regeerde van 1621 tot 1665. Wie die leest, staat meteen voor een aantal raadsels. Om de puzzel te leggen spring ik via de literatuur over vorstenbeelden in de vroegmoderne periode naar het thema van geheime en incognito ontmoetingen van een vorst met gewone mensen. Dat levert een eerste sleutel op om te

1 H. Lox, *Van stropdragers en de pot van Olen: verhalen over Keizer Karel* (Leuven 1999).

begrijpen waarom een Gentenaar anno 1700 zou gelachen hebben om grappen over Filips IV. Vervolgens breng ik de afstand tussen het handschrift en de historische periode van Filips IV in rekening: daar zit dus al snel een halve eeuw tussen. Aan de hand van een begrip als herinneringscultuur probeer ik met een tweede sleutel het mysterie verder op te lossen. Onderweg moedig ik de detective in de lokale onderzoeker aan om zich niet te laten afschrikken door een verhalende bron die op het eerste zicht niet bijzonder veel historische waarde heeft. Ik zal het tegendeel bepleiten: door te kijken naar waarom mensen lachten, begrijpen we beter hoe burgers in de zestiende en de zeventiende eeuw stonden ten opzichte van zoiets bijzonders als de macht van een koning.

De donkere trap

'Wonderlijk bedrog van Philippus den IV'. Onder die titel schreef een anonieme Gentenaar omstreeks 1700 een lange anekdote neer over de Spaanse koning Filips IV (1605-1665). Ze is deel van een bundel met als titel *'t Verdrijf des droefheyts ende melancolie behelsende vele haerdighe vraeghen ende andtworden: van vremde costuijmen van landen, van cluchten [...]*, en zo nog achttien lijnen verder.² Het handschrift telt 396 bladzijden met in een eerste deel 279 meestal lange anekdoten en vanaf bladzijde 179 honderden uitspraken van vorsten en filosofen, dat alles in het Nederlands. Het handschrift is heel regelmatig en lijkt de voorbereiding van een boek. Het diende waarschijnlijk als geheugensteun voor verhalen die de schrijver gelezen of gehoord had. Er is geen auteur opgegeven en geen jaartal, al laat de vermelding van het jaar 1708 in een anekdote toe om het handschrift kort daarna te situeren. De anekdoten bestrijken de hele zeventiende eeuw. Vele situaties doen zich voor in het Gentse. Het is een mengelmoes van lokale situaties en grappen over andere landen en vorsten. Sommige verhalen lijken uit een mondeling circuit te komen, andere zijn op gedrukte moppenbundels terug te voeren. De auteur toont zowel bekendheid met het milieu van de Raad van Vlaanderen als met geestelijke instellingen en personen en was misschien een jurist. De weinige handschriften met moppen die uit de zeventiende eeuw overgeleverd zijn, zijn immers bijna alle door juristen geschreven. Hun beroep, bijvoorbeeld als advocaat of procureur, bestond immers uit het reconstrueren van gebeurtenissen en die in geloofwaardige verhalen gieten.³ De lokale onderzoeker kan uit dergelijke handschriften ook heel wat lokale grappen ophalen.

De anekdote over het bedrog door de Spaanse koning gaat als volgt. Filips IV is verliefd op de vrouw van een *grande*, een Spaanse edelman. De koning valt haar steeds lastig en omdat ze zijn zotheid niet verdraagt, vertelt de vrouw het aan haar man. Die spreekt met haar af dat ze de koning op een avond laat komen. De koning arriveert op de bewuste avond, samen met de hertog van Lerma. Hij gaat een donkere trap op en klopt aan. De edelman springt naar buiten en steekt degene die geklopt heeft in de arm. De koning is gewond en maakt zich bekend. De edelman vraagt om vergiffenis en krijgt die. Omdat de hertog van Lerma de koning niet geholpen heeft, gooit de koningin een muiltje naar diens hoofd en verwijt Lerma een koppelaar te zijn. Lerma sterft twee dagen later omdat hij zo diep beledigd is. De koning stuurt de edelman naar het leger in de Nederlanden, samen met zijn vrouw. De edelman sterft tijdens een aanval. Zijn vrouw keert terug naar Spanje en wordt non, tot grote spijt van de koning.⁴

Wie dit verhaal in het handschrift in de Gentse universiteitsbibliotheek leest, glimlacht even, maar weet daarna niet zo goed wat er mee aan te vangen. De titel 'wonderlijk bedrog' laat er alvast geen twijfel over bestaan dat het een

2 Universiteitsbibliotheek Gent (verder UB Gent), handschrift 1816.

3 N. Z. Davis, *Fiction in the archives: pardon tales and their tellers in sixteenth-century France* (Cambridge 1988).

4 UB Gent, hs. 1816, 98-99.

Bedrog en leugens waren sinds de middeleeuwen een geliefd komisch procedé

klucht betreft en geen puur historisch feit. Bedrog en leugens waren sinds de middeleeuwen een geliefd komisch procedé.⁵ Het verhaal is dus zeker een vette kluif voor literatuurhistorici. Maar ook de historicus kan een duit in het zakje doen om de anekdote op te helderen. Waarom werd bijvoorbeeld de hertog van Lerma (1552-1625) erbij gehaald? Die was toch onder Filips III de grote staatsman geweest, in 1618 in ongenade gevallen en leefde ten tijde van Filips IV, die vanaf 1621 regeerde, op zijn private landgoed? Net dat laatste lijkt hem een handlanger te maken van de geheime uitstapjes van de vorst. Als privépersoon die niets meer te bewijzen heeft en bovendien tot de hoogste regionen behoort, is Lerma de geknipte figuur om de koning discreet in zijn amoureuze escapades bij te staan. Dat wordt in de anekdote op carnavaleske wijze geduid als de koningin Lerma voor het laakbare morele gedrag van haar echtgenoot verantwoordelijk houdt en hem dodelijk beledigt door haar muiltje naar hem te gooien. Als de mop historische waarheid zou zijn, zou het verhaal zich dus op 15 mei 1625 afgespeeld hebben, want de hertog van Lerma stierf op 17 mei van dat jaar. Maar een mop is uiteraard altijd fictief, het heeft dus niet veel zin om er een exacte datum op te plakken.

- 5 R. van Stipriaan, *Leugens en vermaak. Boccaccio's novellen in de kluchtcultuur van de Nederlandse renaissance* (Amsterdam 1996).

Zowel in archieven van instellingen als van families zitten bundels varia verstopt, waarin zowel ernstige als speelse teksten in diverse genres opgenomen zijn

Op dit punt in mijn betoog gekomen, wil ik de lokale onderzoeker vooral aanmoedigen om verder te lezen in een dergelijke moppenbundel om te zien of er geen gelijkaardige verhalen naar boven komen. Want tenslotte is een dergelijk verzamelhandschrift van rond 1700 de rechtstreekse getuige van een circuit van geletterde burgers die mondeling en via handschriften moppen met elkaar uitwisselden. Het gaat dus zeker niet om volkse humor, want er zijn vele referenties naar literaire motieven en het schrijven was toen nog hoofdzakelijk een bezigheid voor wie er zich professioneel van bediende, zoals juristen, geestelijken, schoolmeesters en zo meer. Zowel in archieven van instellingen als van families zitten bundels varia verstopt, waarin zowel ernstige als speelse teksten in diverse genres opgenomen zijn. Voor de zeventiende en de achttiende eeuw kunnen die beschouwd worden als de getuigen van de mentaliteit, cultuur, overtuigingen en opinies van de Zuidelijke Nederlanders tijdens een periode dat hun geschiedenis vaak turbulent was en vele transregionale dimensies had.

Terug bladerend in de Gentse moppenbundel blijken Filips IV en Lerma inderdaad in een ander verhaal op te duiken. In die tweede anekdote wordt heel expliciet verteld dat de Spaanse koning van geheime nachtelijke uitstapjes hield. Zo vangt het verhaal aan:

Philippus den IV. Coninck van Spaignen vader van Carolus den II. Somtijts met 3 a 4 van sijne lieffe hovelinghen by nachte al stillekens in de stadt van Madrit te peerde rijdende, om te sien wat men in de stadt van Madriet dede, ende doende somtijts eenighe ghelanterijen [galanterie of erotische avontuurtjes], die niet en behoorden van eenen coninck ghedaen te worden.

Als de koning naar zijn paleis terugkeert, komt een koets met vier paarden naast hem rijden met daarin de hertog van Lerma. Voor de grap trekt de koning met de hand aan de teugels van een van de paarden, zodat de koets niet verder kan rijden. De hertog trekt zijn rapier en geeft de koning (die hij niet herkent) een houw in het hoofd, dwars door diens hoed en wil hem ook neersteken. De andere hovelingen roepen snel dat het de koning is, waarop de hertog buiten de stad vlucht en zich verbergt. Als de koning verzorgd is en verneemt wie het gedaan heeft, laat hij weten dat hij het de hertog niet kwalijk zal nemen, maar die durft slechts terugkeren als de koning genezen is. Als hij dan aan het hof verschijnt, geeft de koning hem zijn hand te kussen, omhelst Lerma en vergeeft hem. Filips IV in eigen persoon onderstreept dat het goed was dat de hertog hem verwond had, omdat het niet paste om de koets te doen stoppen, 'ende dat het niet toe en stont eenen coninck by nachte lanx de straeten te gaen wandelen, ghelijck dieven ende schelmen doen'.⁶

6 UB Gent, hs. 1816, 62-63.

Het hoge woord was er uit en het kwam nog wel uit de mond van de koning zelf. Een koning diende zich niet te verlustigen in nachtelijke, amoureuze uitstapjes. Tegelijk bevestigen de twee anekdoten dat de koning de ultieme autoriteit is. Hij en hij alleen beslist wie gratie krijgt. De twee anekdoten zetten dat dik in de verf door telkens de koning het slachtoffer van een potentieel dodelijke steekpartij te maken. Bovendien is de strekking van de grappen dat enkel de koning zichzelf in diskrediet kan brengen. Hij is immers ook de hoogste morele autoriteit. Tot slot, maar niet in het minst, is geheimzinnigheid met een vals doel ongepast voor een vorst. Dat wordt in de anekdoten uitgewerkt door de geheimzinnigheid aan seksueel verlangen te koppelen. Een koning heeft echter een voorbeeldfunctie. Hij moet, in politiek zowel als moreel opzicht, altijd open kaart spelen. Door zijn gratieverlening aan de mannen die hem met een mes willen neersteken, wordt dat extra onderstreept. Hun messteek symboliseerde de gepaste veroordeling van het ongepaste gedrag van de vorst. Maar ook de hertog van Lerma ging niet vrijuit, hij was in de twee anekdoten letterlijk het slachtoffer van zijn hoogmoed. Die zette hem aan tot onbesuisd gedrag met verregaande gevolgen. In de vroegmoderne periode was de hoogmoed van de Spaanse adel een veelgebruikt komisch motief. Een analyse van de narratieve elementen in deze moppen laat dus toe te concluderen dat de koning en de hertog een helder zondenbesef hadden en dat is in overeenstemming met de tendens van de Gentse bundel om vrome en grappige verhalen te vermengen en een katholieke levensvisie te verdedigen. Maar de hilariteit van de scènes laat ook de twijfel open of de Gentse medeburger die deze verhalen te lezen of te horen kreeg vooral niet onthield dat grote heren seksschandalen en gekwetste eerkwesties verborgen wilden houden.

Als ik de anekdoten zo interpreteer, gaat de lezer misschien duizelen. Maar ik haal deze interpretaties uit de literatuur over toenmalige vorstenspiegels

(handleidingen hoe vorsten zich dienen te gedragen) en uit de literatuur over kluchtboeken. Dat is meteen de hinkstapsprong die de onderzoeker moet nemen na het transcriberen en ontleden van de inhoud van de moppen. Ten eerste: doorzetten. Deze verhalen geven geen historische details prijs, maar stellen ons wel in staat om te begrijpen hoe een geletterd Gents publiek anno 1700 haar Spaanse vorsten en adel percipieerde. Deze moppen zijn leugens, maar als alternatieve feiten hadden ze nieuwsaarde. Ten tweede, om te verstaan hoe de anekdoten toen betekenis hadden, moet hun inhoud verder geanalyseerd worden door er studies over beeldvorming bij te halen. Vorstenspiegels waren een beproefd genre van de humanisten. De deugden van een vorst werden er breed in uitgesmeerd. De luchtige variant ervan waren de anekdotische geschiedenissen van vorsten, naar het model van de Romeinse auteur Valerius Maximus (1ste eeuw). Die had uitspraken en werken (*dicta et facta*) van de Romeinen verzameld waarin deugden en ondeugden werden afgewogen. Dat voorbeeld had dankzij de humanisten vanaf de vijftiende eeuw over heel Europa navolging gekregen. De twee anekdoten over Filips IV van Spanje in het Gentse handschrift zijn er voorbeelden van. Maar tegelijkertijd tonen ze hoe het genre van de anekdotische vorstenbiografie geëvolueerd was. De toespelingen op een geheim nachtelijk seksleven van een vorst kwamen al in de zestiende eeuw sporadisch voor, maar werden pas echt een genre onder de Franse Bourbons.

Vorstenspiegels waren een beproefd genre van de humanisten. De deugden van een vorst werden er breed in uitgesmeerd

De onbetwistbare kampioen van buitenechtelijke seks was de Franse koning Hendrik IV (1553-1610). Die stond bekend als *le roi galant* of *le vert galant* omwille van zijn talloze *maitresses*, waaronder de beroemde Gabrielle d'Estrées.⁷ Hendriks' effectieve amoreuze escapades waren de aanleiding voor vele verhalen. Ze leverden een *chronique scandaleuse* van liefdesavontuurtjes van de koning op. Maar, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de geheime uitstapjes van Filips IV van Spanje, bleef het liefdesleven van *le bon roi Henry* niet verborgen. Het tegendeel was waar. Iedereen wist ervan. De Haagse advocaat Aernout van Overbeke (1632-1674) tekende in zijn *Anecdota* de volgende ruim verspreide mop over de overspelige koning op. Hendrik IV was verliefd op mevrouw 'd'Antragues' (Catherine Henriette de Balzac d'Entragues, met wie hij drie kinderen kreeg) en vroeg haar hoe hij in haar slaapkamer kon geraken. Zij antwoordde: langs de kerk.⁸ Centraal in dit *bon mot* is de intentie van de koning om op een geheime manier te werk te gaan.⁹ Daarmee knopen anekdoten als deze aan bij een sjabloon over de geheime nachtelijke uitstappen van vorsten dat al sinds de vijftiende eeuw opdook in de anekdotische vorstenspiegels, maar in de zeventiende eeuw ook een erotische lading meekreeg.

7 Y.-M. Bercé, *Le roi caché. Sauveurs et imposteurs. Mythes politiques populaires dans l'Europe moderne* (Parijs 1990) 155.

8 A. van Overbeke, *Anecdota sive historiae jocosae. Een zeventiende-eeuwse verzameling moppen en anekdotes*, R. Dekker, H. Roodenburg en H.J. van Rees (red.) (Amsterdam 1991) 282 (nr. 1649).

9 Een *bon mot* of korte vertelling met een pointe was een veel beoefend genre in de zeventiende en de achttiende eeuw en was onderdeel van de sociabiliteit van hovelingen en burgers, die zich met grappige woordspelingen en moppen van anderen wisten te onderscheiden, zie van Overbeke, *Anecdota*, XXIII-XXIV.

De dronken boer

Wie intussen ongeduldig geworden is om zelf anekdotenbundels over vorsten vast te pakken, kan ik zonder aarzeling *De heerelycke ende vrolycke daeden van keyser Carel den V* aanraden. Het gros van de illustraties bij dit artikel zijn kopergravures uit een uitgave van circa 1708 bezorgd door Ludovicus de Wainne in Brussel. Deze anekdotenbiografie was van de hand van de Brusselse toneelschrijver Joan de Grieck en in 1674 of 1675 voor het eerst gepubliceerd. Ze steunde op anekdoten die al tot de zestiende eeuw en op Spaanse voorbeelden teruggingen. Van deze bundel zijn vele uitgaven verschenen en in de twintigste eeuw lag de collectie nog steeds aan de basis van boeken als *De vroolijke daden van keizer Karel*.¹⁰ Sommige van die verhalen, zoals het bekende over de boeren van Olen en de pot met drie oren, zijn uitvindingen van de achttiende eeuw. Wie in de zeventiende- en achttiende-eeuwse drukken van deze kluchtbiografie duikt, komt ook geheime uitstappen van de keizer tegen, al ken ik er geen waarin seks een rol speelt. Straks geef ik een voorbeeld over Karel V, maar ik keer eerst terug in de tijd naar het motief van de vorst die op een geheime manier in contact poogt te treden met gewone mensen.

10 *De vroolijke daden van keizer Karel* (Antwerpen: Lodewijk Opdebeek z.j.).

De heerelycke ende vrolycke daeden van keyser Carel den V. Brussel, na 1708, titelbladzijde (KU Leuven, Centrale Bibliotheek, Bijzondere collecties, DPA149).

Een van de populairste anekdoten in dat verband is het verhaal over de dronken boer die door de Bourgondische hertog Filips de Goede (1396-1467) voor één dag koning gemaakt wordt. Ook het Gentse handschrift heeft er een versie van en dateert het voorval in 1467. Dat jaartal verleent de mop een vorm van geloofwaardigheid omdat het als stervensjaar van Filips de Goede en dus historisch feit in het collectieve geheugen opgeslagen lag. Maar ook hier geldt: elke mop is een leugen, het heeft dus geen zin om te proberen achterhalen of het 'echt' gebeurd zou zijn. De hertog trok met enkele vrienden incognito door

het avondlijke Brugge. Hij vond er op de Grote Markt een dronken boer die vast lag te slapen. De hertog liet de man naar zijn paleis dragen, in zijn vertrekken installeren en zijn kleren aandoen. Toen de boer 's morgens wakker werd, werd hij bediend en behandeld alsof hij de hertog was. De boer was eerst verbaasd, maar liet het zich dan welgevallen en dronk zich een flink stuk in de kraag. Eenmaal terug in slaap, liet de hertog hem op de plek waar hij gevonden was terug neerleggen.¹¹ De anekdote deed al de ronde sinds het begin van de zestiende eeuw. De Spaans-Brugse humanist Juan Luis Vives (1492-1540) schreef in een van zijn brieven dat hij het verhaal gehoord had van een oude Vlaming. Na Vives bleef de anekdote voortdurend opduiken in anekdotische vorstenbiografieën en moppenverzamelingen.

11 UB Gent, hs. 1816, 123-124; Bercé, *Le roi caché*, 301.

De heereyckende vroylycke daeden van keyser Carel den V, Brussel na 1708, frontispice tegenover titelbladzijde (KU Leuven, Centrale Bibliotheek, Bijzondere collecties, DPA149).

De nachtelijke uitstappen van vorsten waren tegen het midden van de zestiende eeuw al spreekwoordelijk geworden. Federigo Badovaro, Venetiaans ambassadeur in Brussel in 1557, schrijft in zijn karakterportret van de nog niet zo lang aangestelde koning Filips II van Spanje dat die er graag 's nachts vermomd op uit trok, zelfs in periodes van politieke moeilijkheden.¹² Anekdoten over die nachtelijke uitstappen van Filips II zijn echter niet bekend, wellicht omdat zijn reputatie ten gevolge van de opstand in de Nederlanden drastisch wijzigde. Maar over zijn vader Karel V circuleerden die anekdoten wel. Een van de bekendste handelt over Karel V die in Sint-Agatha-Berchem een dronken boer op zijn weg vindt. Het betreft bovendien een anekdote waarvan de eerste versies voorkomen in zestiende-eeuwse kronieken en die in geen van de edities van *De heereyckende vroylycke daeden* ontbrak.¹³ Het verhaal gaat als volgt.

12 F.J. Marchal, 'Relation inédite de l'ambassade de Federigo Badovaro, par ordre du grand conseil de Venise, à la cour de l'empereur Charles Quint et du roi Philippe II, à Bruxelles, en 1557', *Bulletin de l'Académie Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles* 12 (1845) 71.

13 J. Verberckmoes, 'Dagelijkse humor in de beginjaren van de Nederlandse Opstand', *Volkskunde. Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven* 118:1 (2017) 19-35; W. Van Eeghem, 'Biobibliographica. VII. Keizer Karel en de Berchemse boer', *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde* (1941) 553-585.

Karel reisde op 24 februari 1540 vanuit Gent naar Brussel, vergezeld van enkele edellieden. Het was al avond en laat, het donker overviel hen. In Sint-Agatha-Berchem klopten ze aan bij een boerderij met de vraag om hen licht te geven om de weg te kunnen zien. De boer die opendeed was dronken en herkende het gezelschap niet. Hij sprak vrijuit zoals hij gewoon was te doen. Door het vele drinken moest hij plassen en hij vroeg aan de keizer om de lantaarn vast te houden terwijl hij waterde. Terwijl hij dat deed, ontvlood hem een flinke wind. De keizer moest lachen en zei dat de man een scheet liet. De boer ontkende het niet en legde uit dat dat zijn gewoonte was: als hij pisse moest hij ook kakken. De keizer vond dit simpele antwoord zo vermakelijk dat hij het 's avonds in het Brusselse paleis met veel genoegens vertelde aan zijn broeder Ferdinand, er als extra komische dimensie aan toevoegend dat een boer nog nooit zoveel pages had gehad. De boer werd voor zijn eerlijkheid aan het hof ontboden en beloond.¹⁴

14 *De heereyckende ende vrolycke daeden van keyser Carel den V* (Antwerpen 1675) 83-85.

Karel houdt de lantaarn vast voor de pissende boer van Sint-Agatha-Berchem, in *De heereyckende ende vrolycke daeden van keyser Carel den V*, Brussel, na 1708, illustratie tegenover pagina 71 (KU Leuven, Centrale Bibliotheek, Bijzondere collecties, DPA149).

Het verhaal over de Berchemse boer en dat over de dronken boer die door de Bourgondische hertog Filips de Goede voor één dag heerser gemaakt wordt, liggen in elkaars verlengde. De verhalen werden trouwens mettertijd inwisselbaar. Zo waren er bijvoorbeeld varianten waarbij de dronken boer door Karel V voor één dag keizer gemaakt werd. In beide gevallen gaat het om een spiegelbeeld tussen een ongeciviliseerde boer en een grootmoedig vorst. Elk doen ze wat als het ware op een natuurlijke wijze van hen verwacht wordt. De ene is ongeremd om zijn lichaam in haar meest basale functies de overhand te laten nemen. De ander demonstreert met veel wijsheid dat hij weet hoe het er aan toe gaat onder het gewone volk en dus niets hem onbekend is in zijn rijk. Als

komische vorstenspiegels hebben deze anekdoten dus expliciet een politieke strekking, al kan de interpretatie ervan verschillen. Er zijn helaas voor de zeventiende en de achttiende eeuw geen bronnen die ons inlichten wie deze anekdoten las en hoe ze gelezen werden. We hebben enkel de handschriften en de drukken ter beschikking. Uit beide valt niettemin af te leiden dat een geletterd burgerpubliek, dat onder meer noties had van de klassieken, de producenten en wellicht ook de consumenten van deze moppencollecties geweest zijn. Het is een open vraag of de ontmoeting tussen boer en vorst als een regelrechte bevestiging van de autoriteit van de monarch mag gelezen worden, dan wel als een subversieve dialoog waarin de vorst herinnerd wordt aan zijn contractuele verplichtingen ten opzichte van het volk dat hij verondersteld wordt te beschermen, bijvoorbeeld tegen manipulerende hovelingen.

Een anekdote over een vorst die via nachtelijke uitstappen op de hoogte wil blijven van wat in zijn rijk leeft, was dus meer dan louter een mop. Het was een forum van politieke discussie.¹⁵ Want we mogen er geheid zeker van zijn dat deze verhalen ook mondeling als moppen circuleerden. Een onrechtstreeks bewijs daarvoor zijn de visuele voorstellingen over keizer Karel en de boer van Sint-Agatha-Berchem die al sinds het einde van de zestiende eeuw bestonden in de vorm van tekeningen, gravures of zelfs uithangborden.¹⁶ Op het publieke forum ging dus de verbeelding rond dat de vorst, dankzij een dekmantel van geheime nachtelijke escapades, dicht bij zijn volk stond. Anderzijds was er de verbeelding dat elke gewone man koning voor één dag kon zijn. Dat was een thema dat in anekdoten, op het toneel en in de visuele kunsten heel ruim verspreid was.¹⁷ In de Nederlanden is in dat verband ook het driekoningenspel te noemen, waarbij aan de vooravond van Driekoningen via koningsbrieven rollen verdeeld werden en eenieder, naargelang het lot, koning voor één avond kon zijn en op wiens gezondheid men dronk.¹⁸ Via culturele symbolen kwamen ideeën over het koningschap de huiskamers binnen.

Via culturele symbolen kwamen ideeën over het koningschap de huiskamers binnen

De anekdoten suggereren dat zowel de techniek van informatiegaring door de vorst als de vaststelling van wat er leefde onder het volk, gebaat zijn bij geheimzinnigheid. De grootste vijand van de vorst blijken namelijk zijn raadgevers van adellijke rang te zijn. Dat is in het moppenuiversum niet zozeer omdat zij de vorst omver zouden willen werpen – zoiets is onderwerp van andere vormen van politieke kritiek en satire – maar omdat, aldus de grappen, edellieden ijdel en hoogmoedig zijn. Zo kreeg de grap over Filips de Goede die de dronken man voor één dag koning laat zijn soms de expliciete uitleg mee dat de hertog dit deed om de adel om haar ijdelheid te berispen.¹⁹ De vorst daarentegen is nederig en herkent zich dus gemakkelijker in het discours van een eenvoudige landman. Dat de boer zich onbehouden gedraagt, was volgens de toenmalige cultuurmodellen diens levenswijze. De vorst accepteerde dat zonder meer. De nachtelijke geheimzinnigheid van de koning bracht dus alles in het openbaar, de eenvoudige levenswijze van gewone lieden en de omslachtige strategieën waarmee de adel haar eer boven alles stelde. Door het thema van nederigheid van de vorst centraal te stellen, hoorden de grappen helemaal thuis in de kernthema's van de vorstenspiegels. Die legden sinds de renaissance

15 Bercé, *Le roi caché*, 269-308.

16 Behalve de gravure in de edities van *De heereyckende ende vrolycke daeden* is recent een tekening toegeschreven aan Jacob II de Gheyn (1565-1629) opgedoken op de veiling van *The Romantic Agony* van 29 april 2017; zie ook R. Van den Haute, 'Charles, tiens la lanterne...' (*Histoire d'une enseigne de cabaret*), *Notre comté*, 23-24 (1993-1994), 3-12.

17 A.-M. Le Bourg-Oulé, *Roi d'un jour. Les métamorphoses d'un rêve dans le théâtre européen* (Parijs 1996) is de fundamentele studie over dit thema; zie ook S. Billington, *Mock Kings in Medieval Society and Renaissance Drama* (Oxford 1991).

18 M. Jacobs, 'King for a Day. Games of Inversion, Representation and Appropriation in Ancient Regime Europe', in: J. Deploige en G. Deneckere (red.), *Mystifying the Monarch. Studies on Discourse, Power, and History* (Amsterdam 2006) 117-138.

19 Jacobs, 'King for a Day', 126.

onveranderlijk de nadruk op eenvoud en ongedwongenheid als de belangrijkste formule voor een vorst om zijn ultieme autoriteit te bewaren.

De uitgegoten inktpot

En toch denk ik dat de moppen subversief zijn. Grappen zijn in elk geval anoniem. Zelfs als we de uitgevers van de anekdotenbundels of de schrijvers van grappen kennen, zijn hun verhalen ofwel overgenomen uit andere bundels of hebben ze er de kwalificatie 'gehoord van' aan toegevoegd. Er zit dus geen propagandamachine achter, die achter de schermen door vertrouwelingen van de vorst bediend werd. Dat hun oorsprong altijd in het verborgene blijft, is trouwens een essentieel kenmerk van moppen.²⁰ Grappen worden gretig rondverteld en die sociale interactie is hun bestaansreden. Als dat niet meer gebeurt, verdwijnt de mop. Dat anekdoten over vorsten die op geheimzinnige manier in contact komen met edellieden en gewone mensen blijven circuleren, suggereert dus dat ze de vertolking zijn van bepaalde culturele ideeën over de monarchie.

Er is daarbij één opvallende factor. De anekdoten blijven lang na de dood van de vorsten in kwestie circuleren. Meer nog, grappen doen vooral de ronde over voormalige vorsten. Dat kan geïnterpreteerd worden als een voorzichtigheidsmaatregel in die zin dat rechtstreekse schunnige verhalen over een vorst tot vervolging zouden kunnen leiden. Maar het kan ook begrepen worden als een effectieve strategie om via een omweg iets kritisch te kunnen zeggen over de toestand van de monarchie in de eigen tijd. Misschien drijven de anekdoten over geheime uitstappen van vorsten op een collectieve historische herinnering aan wat het koningschap ooit geweest was en wat het dus idealiter opnieuw zou kunnen zijn. Om dat te illustreren doorloop ik in dit laatste onderdeel in chronologische volgorde de situatie van verschillende Habsburgvorsten, andermaal aan de hand van het Gentse handschrift vol anekdoten.

Over Karel V kon in het Gentse handschrift uiteraard de anekdote met een expliciet Gentse setting niet ontbreken. Ik bedoel hier het bekende verhaal over de officieel in Gent geboren keizer waarvoor geen voedster kon worden gevonden om hem te zogen, tot een beenhouwersvrouw zich aanbood en hem samen met haar eigen kind aan de borst legde, zodat de beenhouwers zich sindsdien prinsenkinderen noemden.²¹ Inhoudelijk is in deze grappige uitspraak een bijzondere vorm van geheimzinnigheid aan het werk. Het zogen is een grote privé-aangelegenheid en een ambachtsvrouw die de klus moet opknappen lijkt een aanfluiting van alle codes van een koninklijke hofhouding. Maar de veronderstelde geheimzinnigheid is natuurlijk functioneel om de verwantschap tussen de doorsnee stedeling en de keizer te duiden. Het is een anekdote die teert op de Gentse idee dat beenhouwers en visverkopers prinsenkinderen genoemd worden omdat het erfelijke ambachten zijn die prinses en heren bedienen.²² Als anekdote lijkt het een soort vergoelijking te bieden voor de strenge straffen die Karel V de stad Gent had opgelegd voor haar opstandigheid en waaraan de Gentenaars de naam stroppe dragers overhielden. Dat was gebeurd in februari en maart 1540 en het is ook geen toeval dat de hoger genoemde mop over de boer van Sint-Agatha-Berchem in sommige varianten op 24 februari 1540 gedateerd wordt, zowel de feestdag van de heilige Matthias als de geboortedag van keizer Karel, als de dag waarop hij in Gent de stadsmagistraat de beschuldigingen van politieke ongehoorzaamheid voorlas. In de context van de beginnende opstand in de Nederlanden in de jaren 1560 kunnen de toen opduikende verhalen over Keizer Karel die de gewone man begrijpt en er zelfs letterlijk door gezoogd is als een politiek statement begrepen worden. Vrijwel onmiddellijk na zijn overlijden in 1558 gold de regeerperiode van Karel V

20 G. Kuipers, *Goede humor, slechte smaak. Nederlanders over moppen* (Amsterdam 2001) 26-27.

21 UB Gent, hs. 1816, 147.

22 Dat is de formulering van M. van Vaernewyck, *Van die beroerliche tijden in de Nederlanden en voornamelijk in Ghendt 1566-1568*, F. Vanderhaeghen (red.) II (Gent 1874) 76.

van Habsburg als een verloren gouden tijd, waarin de heerser zich niet liet misleiden door slechte raadgevers en het volk nabij was.

Een ander soort distantiëring trad op met betrekking tot Filips II van Spanje. Die was natuurlijk tot over zijn oren verwickeld geweest in de Opstand, had geluisterd naar raadgevers zoals kardinaal Granvelle die in de Nederlanden een heel slechte naam kregen en dat heeft zo zijn gevolgen gehad. Hoewel hij in de jaren 1550 bekend had gestaan als een vrolijke jongeling, zijn over hem in de zeventiende eeuw amper grappige anekdoten overgeleverd. Het contrast met Karel V kon niet groter zijn. Populaire biografieën van Filips II benadrukten wel dat hij vlot contact onderhield met boeren en arme mensen en hen bijstand verleende, maar scatologische of andere grappen met een zeker gemoedelikhedseffect, zoals bij Karel V, kwamen niet op de rekening van Filips II te staan.²³ Wellicht hebben de politieke schokeffecten van de Opstand een verlamdend effect gehad op de productie van grappen over Filips II. Een voorbeeld van de moraliserende verhalen over Filips II die wel circuleerden, duikt op in de anekdotenbundel *Den wysen gheck* uit 1672 van de Brusselse toneelauteur, drukker en boekverkoper Joan de Griek (die enkel jaren daarna de bundel over keizer Karel samenstelde). Ook in *Den wysen gheck* komt trouwens de anekdote voor over de dronken boer die door Filips de Goede voor één dag koning gemaakt wordt, in deze bundel met de moraal dat het rijk van Bacchus altijd kortstondig is en dronkenschap dus te vermijden.²⁴ Over Filips II gaat het verhaal als volgt. De koning heeft de hele nacht zitten schrijven aan een complexe brief naar de paus. Als hij zijn slaperige page om het potje met zand vraagt om over de brief uit te strooien en de inkt te laten drogen, giet de knecht per ongeluk de inktpot over de brief uit. De clou van de zaak is dat koning helemaal niet boos wordt dat zijn nachtwerk verknoeid is. Aan de anekdote is

23 *Recueil des actions et parolles memorables de Philippe Second Roy d'Espagne, surnommé le prudent* (Keulen 1671) 42-45, 93-95, etc. ; B. Porreño, *Dichos y hechos del Señor Rey don Felipe Segundo. El prudente, potentissimo y glorioso monarca de las Españas y de las Indias*, P. Cuenca (red.) (Madrid 2001).

24 Joan De Griek, *Den wysen gheck, uyt-deylende, soo oude, als nieuwe geestigheden* (Brussel 1672) 147.

Den wysen gheck, Brussel, 1672, titelbladzijde (KU Leuven, Centrale Bibliotheek, Bijzondere collecties, 7A1514).

de morele waarschuwing gekoppeld dat zij die hun dienstpersioneel om kleine redenen straffen en meteen naar de tang en knuppel grijpen om hen als beesten te slaan, beter een voorbeeld zouden nemen aan de koning.²⁵ De anekdote inclusief moraal is ontleend aan de populaire emblemenbundel *Het masker van de wereldt afgetrocken* van de jezuiet Adrianus Poirters, voor het eerst verschenen in 1646 en vele malen herdrukt.²⁶ De strekking van het verhaal is helder: Filips II heeft een evenwichtig oordeelsvermogen en is de kleine man nabij. In dit geval is de heimelijkheid waarmee hij te werk gaat – in nachtelijke uren brieven schrijven – een troef voor zijn oprechtheid.

Om het contrast tussen de vrolijke keizer Karel en de sobere Filips II in de productie van anekdoten te begrijpen, is het begrip herinneringscultuur van toepassing.²⁷ Elke vorst kreeg een specifiek imago, dat via biografische en pseudo-biografische verhalen vaste contouren kreeg. Om nog even te recapitulieren: de anekdoten over geheimzinnig doende vorsten hebben geen feitelijke historische waarde. Als in die verhalen data, figuren en plaatsen gebruikt worden, dan dienen die om de geloofwaardigheid van de mop op te krikken. De anekdoten blijven ook heel lang rondgaan. Contrasteer dat bijvoorbeeld met de snelheid waarmee moppencycli in de twintigste eeuw geëvolueerd zijn: Brigitte Bardotmoppen hebben vandaag geen zeggingskracht meer. Dat was in de zeventiende eeuw anders. De afstand van één of zelfs meerdere eeuwen tussen het onderwerp van de anekdote en de veel latere verspreiding ervan creëerde een veilig forum om politiek geladen beelden over de ideale vorst te lanceren. Vader Karel en zoon Filips werden in dat verband als elkaars tegenpool uitgespeeld, de ene een vrolijke Frans, de andere een scrupuleuze droogstoppel. Elke koning had zijn eigen profiel. Ook de Franse koning Hendrik IV was een favoriet onderwerp van kluchtverhalen. In het Gentse handschrift zijn over hem drie anekdoten opgenomen. Het betreft dan niet zijn liefdesleven, maar ontmoetingen met gewone mensen, waarbij de eenvoudige oprechtheid van de kleine man in tegenstelling komt te staan met de onbetrouwbaarheid van de hovelingen rond de vorst.²⁸ Gelijklopende anekdoten over de hoogmoed en valsheid van adel en hovelingen in contrast met de eenvoud van de vorst zijn in de Gentse bundel te vinden met betrekking tot Filips III en Filips IV van Spanje.²⁹ Dat is het bijzondere: met Filips II viel niet te lachen, maar met zijn voorganger en opvolgers wel.

Dat alles geeft te kennen dat er zich in de loop van de zeventiende eeuw een evolutie lijkt voorgedaan te hebben met betrekking tot het thema van geheime uitstappen van vorsten. Sinds het begin van de zestiende eeuw was het belangrijkste sjabloon geweest dat de vorst tijdens zijn geheime escapades in aanraking kwam met burgers en boeren en dat het resultaat daarvan onveranderlijk positief was, in die zin dat de ontmoeting de vorst aantoonde dat hij zijn onderdanen wel degelijk nabij was en begreep. In de loop van de zeventiende eeuw doken er steeds meer verhalen op waarin onbetrouwbare edellieden en hovelingen tijdens die geheimzinnige uitstappen een rol speelden. De aan het begin van deze bijdrage geciteerde anekdoten over Filips IV van Spanje zijn er voorbeelden van. In het Gentse handschrift zijn ook twee anekdoten opgenomen over de derde hertog van Osuna (1574/5-1624), vicekoning van Napels ten tijde van Filips III van Spanje en voordien generaal in de Nederlanden, onder meer bij het beleg van Oostende. Ook hij werd gekwalificeerd als een bestuurder die graag 's nachts alleen op pad ging om te luistervinken wat over zijn beleid gezegd werd. In de anekdoten berispt de goedgehumde hertog bijvoorbeeld Spanjaarden die zich schaamteloos hoogmoedig tonen.³⁰ Hij gebruikt daarvoor telkens een list en een portie geheimzinnigheid om de burgers met de effecten van hun houding te confronteren en toont zich uiteindelijk altijd vergevingsgezind.

25 De Grieck, *Den wysen gheck*, 60.

26 A. Poirters, *Het Masker van de Wereldt afgetrocken. Heruitgaaf van den VII druk, Cnobbaert, Antwerpen*, J. Salsmans en E. Rombauts (red.) (Oisterwijk 1935) 297-298.

27 J. van der Steen, *Memory wars in the Low Countries, 1566 – 1700* (Leiden 2015).

28 UB Gent, hs. 1816, 13-14.

29 UB Gent, hs. 1816, 30-32 en 43-45.

30 UB Gent, hs. 1816, 113-114. De bron voor deze anekdotes is G. Leti, *Het leven van Don Pedro Girona, hertog van Ossuna* (Den Haag 1700).

Conclusie

Grappen en anekdoten zijn een specifieke vorm van herinneringscultuur. Ze handelen soms over vorsten uit een ver verleden, maar brengen een actuele boodschap. Als het over geheimzinnig opererende prinses gaat, dan is die boodschap steeds dat een monarch zijn volk nabij is. Maar, een historicus kijkt altijd in de eerste plaats naar de tijd en context waarin een tekst ontstaan is. Het is geen toeval dat een Gents handschrift van omstreeks 1700 verschillende types verhalen uit de traditie van geheime vorstenuitstappen bij elkaar brengt. Van 1700 tot 1713 waren de Zuidelijke Nederlanden het strijdtoneel van de Spaanse successieoorlog en van 1706 tot 1716 stonden Vlaanderen en Brabant onder het gezag van Engelsen en Hollanders tijdens het zogenoemd Anglo-Bataafs condominium. Het moet in die periode meer dan ooit nodig geweest zijn om een culturele herinnering op te roepen aan het gouden tijdvak waarin een onbetwiste vorst betrouwbaar bestuurde en zijn onderdanen nabij was. Anekdoten over geheimzinnig doende vorsten waren dus veel meer dan entertainment. Ze boden een houvast in tijden van politieke crisis, maar ook een waarschuwing dat de contractuele verhouding tussen de monarch en zijn onderdanen altijd instabiel was. Door hun hilariteit, erotisering of scatologische pretjes brachten de anekdoten de verborgen kanten van elke machtsuitoefening tot leven. Door ermee te lachen, drukten de Gentse burgers anno 1700 symbolisch de subversieve wens uit dat goed bestuur niet langer een utopie uit een vervlogen gouden tijdvak zou zijn. Zo zou ik deze anekdoten over de duistere nachtelijke uitstapjes van de Habsburg vorsten interpreteren, maar het mooie aan geschiedenis is dat de discussie daarmee niet ten einde is. Wie de puzzelstukjes van de bronnen en het perspectief van de studies anders schikt, komt misschien tot een andere conclusie. Durf dat te doen, beste lezer.

Beredeneerde bibliografie

Wie anekdoten over vorsten zoekt, kan beginnen met *De heereyck ende vrolycke daeden van keyser Carel den V*: elke erfgoedbibliotheek heeft er exemplaren van en ook aan online versies is er geen gebrek. In archieven zullen verhalen over vorsten zelden ontbreken in handschriften met anekdoten en varia. Gedrukte anekdotische vorstenbiografieën en moppenbundels zowel als moderne uitgaven ervan zijn niet zeldzaam en ook online vlot toegankelijk. Om het specifieke thema van de geheimzinnigheid van vorsten in de nieuwe tijd te begrijpen is de studie van Yves-Marie Bercé, *Le roi caché. Sauveurs et imposteurs. Mythes politiques populaires dans l'Europe moderne* (Parijs 1990) een goed vertrekpunt. Over de beeldvorming van het koningschap, zie Marc Jacobs, 'King for a Day. Games of Inversion, Representation and Appropriation in Ancient Regime Europe', in: Jeroen Deploige en Gita Deneckere (red.), *Mystifying the Monarch. Studies on Discourse, Power, and History* (Amsterdam 2006) 117-138. Over de context van komische anekdoten, zie Johan Verberckmoes, *Schertsen, schimpen en schateren. Geschiedenis van het lachen in de Zuidelijke Nederlanden, zestiende en zeventiende eeuw* (Nijmegen 1998). Over de individuele vorsten zijn er stevige biografieën en studies, waarin ook de beeldvorming over hun persoon aan bod komt, onder meer Geoffrey Parker, *Filips II. Onmachtig koning* (Antwerpen, 2015) en Robert Hoozee, Jo Tollebeek en Tom Verschaffel (red.), *Mise-en-scène. Keizer Karel en de verbeelding van de negentiende eeuw* (Antwerpen en Gent, 1999).

Biografie

Johan Verberckmoes is hoogleraar cultuurgeschiedenis van de nieuwe tijd aan de KU Leuven. Zijn onderzoeksinteresses zijn de geschiedenis van humor en lachen, emoties en familielevens, de verbeelding van overzeese culturen in de context van de Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden als deel van de wereldwijde Spaanse en Portugese monarchieën. Hij publiceerde recent: Carine Goossens en Johan Verberckmoes, 'Broze levens, krachtige vrouwen. Zussen, moeders en tantes Goubau in de achttiende eeuw', *Verhandelingen van de Koninklijke Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, Nieuwe reeks*, nr. 30, (Leuven 2017).

baient gij niet wet dat u meer all sons
gij baient gij niet wet dat u
een sonen gij niet wet dat u
soo als gij niet wet dat u
sal in

gij judocus baient gij moet leggen thien
sterven aan het wvstes vijken boomken dat start aan
het land gemaakt het heidken het welch u
gemaakt bekend is en dat moet Zyn Sondag
Zes van van dan meergent en soo gij dat niet sijn
soo zal u hof in alleken verbrant worden in
enken tijt sonder daer nog meer om te schrijven
en gij moet sijn wet gij doet want zoo
want her idt heer leggen dat aan u hof
geleggen soo enen brief thien verbrant
u hof en soo gij het niet wet ooch
sonder daer weder naar te vragen en
soo daer gevragt yet word dat het ik aan
woudt wvstes in hof u van hoven
en gij evnt doen wat gij wilt want
soo daer niet en het is u hof verbrant
en soo het heer leggen ooch sonder dat aan
te wijf sijn den

in gost

19
scheu
huys
reus de
aan
waar su
in de
plaat
eter is
in en is
reuster
ude van
e eene
van
Ber 1783.
heffr.

Als de Rooie Haan aan't kraaijen gaat

Brandbrieven in het hertogdom Brabant tussen 1725 en 1785

Emilie Pieters

Gij Judocus Baeyens gij moet leggen thien croonen aen het verstee eyken boomken dat staet aen het land genaempt het Heedecken het welck u genoegsaem bekendt is en dat moet zijn sondag te ses uren van den moorgent en soo gij dat niet endost soo zal u hof in asschen verbrant worden in corten tijt sonder daer nog meer om te schrijven.¹

Die boodschap stond op een gescheurd blad papier dat de 45-jarige Josina van Haeremeer eind december 1780 op haar dorpel vond. De brief was aan haar man gericht, pachter Judocus Baeyens. Zijn hof lag in Wichelen niet zo ver van de grens met het hertogdom Brabant. Het document bleek een brandbrief te zijn. Het koppel nam de dreigementen dan ook serieus en gaf gehoor aan hun afpersers, zoals zij later verklaarden aan de lokale gerechtsofficieren. Zij vulden een rode, zijden beurs met tien kronen en legden die vervolgens aan de eik. De volgende dag keerden zij terug en ontdekten dat het geld niet was opgehaald. Zij vreesden dat dieven hun geld zouden meenemen in plaats van de brandbrieffschrijver als de beurs daar langer zou liggen en namen de munten daarom terug mee.² Uit het procesdossier blijkt dat zij in de maand die volgde op die eerste brief nog drie keer een brandbrief met dezelfde eis kregen.³ De dreigementen werden echter steeds zwaarder en escaleerden van brandstichting tot duivelsbezweringen. Het gezin legde nog twee keer geld onder de eik, dat zij steeds de dag erna terug ophaalden. Op 24 februari 1781 durfde het koppel hulp in te roepen. Zij besloten na de vierde brief geen geld meer te leggen, maar de documenten naar het gerechtelijk college te brengen. Hun huis bleef gespaard, maar het duurde nog twee jaar voordat de dader gevonden werd.⁴

Deze bronnen spreken tot de verbeelding. Toch blijft brandbriefonderzoek telkens beperkt tot een paragraaf of een alinea in een algemene studie over criminaliteit. Deze bijdrage plaatst daarom de brandbrief centraal in dat onderzoek naar criminaliteit in het achttiende-eeuwse hertogdom Brabant. Daarbij wordt eerst een definitie van de bron gegeven om de aard van het document te verduidelijken. Vervolgens wordt een dader- en een slachtoffer-

1 Rijksarchief van Anderlecht (verder RAB), Archief van de drossaard van Brabant - Procesbundels, inv. nr. 201, f°12-14: brandbrief aan Judocus Baeyens, I (december 1780).

2 Ibidem, f°380-387: Getuigenverhoor van Judocus Baeyens en zijn vrouw (8 december 1782).

3 Ibidem, f°12-21: Brandbrieven aan Judocus Baeyens (1780-1781).

4 Ibidem, f°25-41: Examinatio van Peter Demaeght op de Hallepoort (5 januari 1784).

profiel opgesteld, waaruit duidelijk blijkt dat een eenduidige indeling erg moeilijk is. Ten slotte komt de impact van de brandbrief aan bod. Voor de slachtoffers had dit immers grote economische gevolgen. Bij die onderdelen wordt de theorie telkens vergeleken met de praktijk door voorbeelden uit de casus van brandbriefschrijver Peter Demaeght. Daarna wordt de brandbrief dan weer als bron voorgesteld: hoe de brieven te herkennen? Waar zijn ze te vinden? En hoe de brieven te gebruiken voor verder onderzoek?

De brandbrief, een ongewenst verzoek

Judocus Baeyens had een brandbrief ontvangen. Dat is een anonieme dreigbrief die circuleerde onder de rijkere plattelandsbevolking en hen een ultimatum voorlegde. De slachtoffers moesten tegen een vooraf bepaalde tijd een geldsom afleveren op een voorgestelde plaats. Als dat niet gebeurde, zou de woning van het slachtoffer in brand gestoken worden.⁵ Het fenomeen van de brandbrief won aan populariteit in de zestiende eeuw door de toenemende geletterdheid. Voordien kwam hij slechts sporadisch voor. Pas in de zeventiende en voor- namelijk achttiende eeuw groeide het verschijnsel uit tot een echte criminele plaag. Vuur als een dreigmiddel was echter niets nieuw. Al in de middeleeuwen werd met brand bedreigd tijdens hevige woordenwisselingen. Om dat kracht bij te zetten, plaatsten de daders regelmatig een stro- of vodenpop gevuld met buskruit op het erf van hun slachtoffers. De pop werd uiteindelijk vervangen door een brief. De gerechtelijke controle verbeterde namelijk en daarmee nam de angst om herkend te worden toe.⁶

Al in de middeleeuwen werd met brand bedreigd tijdens hevige woordenwisselingen

De dreigementen hadden een grote impact en verspreidden een angst sfeer onder de bevolking. Enerzijds maakte het vuur deel uit van het dagelijkse leven en was het bijgevolg iets banaals, terwijl het anderzijds buiten de controle van de mens een destructief wapen vormde. Net die onvoorspelbaarheid en ontembaarheid baarde de bevolking zorgen. Bovendien werd vuur aan het begin van de nieuwe tijd nog steeds geassocieerd met de hel en de duivel. Niet voor niets werden heksen in verband gebracht met vuurrituelen en ketters tot de brandstapel veroordeeld. Naast de occulte eigenschappen van vuur, vreesden de slachtoffers vooral de armoede die zou volgen op een huisbrand. Woningen bleven vaak generaties in dezelfde familie en waren een soort kluis voor hun bezittingen. Een brand zou meteen alles vernielen, waardoor de inwoners al hun eigendommen kwijt waren.⁷ Brandbriefschrijvers waren zich dan ook bewust van de psychologische impact van hun dreigementen.

Professionelen of armoedzaaiers

Brandstichting wordt algemeen beschouwd als het economisch drukmiddel bij uitstek van de sociale *basse classe*. Met dat in het achterhoofd maakte Benoît Garnot een indeling waarbij hij brandstichters of personen die met brandstichting dreigen in drie categorieën onderbracht. Het gaat om krankzinnigen, arme lieden en criminelen.⁸ Tot die eerste groep behoorden diegene die als dorpsgek bestempeld worden. Hun acties hadden zelden een doel of opzet, waardoor zij eerder pyromanen waren dan brandbriefschrijvers. De tweede categorie bevat zowel vagebonden en bedelaars als mensen die door tegenslag in armoede

5 F. Vanhemelryck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de Late Middeleeuwen tot het einde van het Ancien Regime (1404-1789)* (Brussel 1981) 218-224.

6 A. Abbiatucci, 'Les incendiaires devant le Parlement de Paris: essai de typologie criminelle (XVIIIe siècle)', *Cahiers des Annales*, 33 (1971) 13-25; J. Dillinger, 'Terrorists and witches: popular ideas of evil in the early modern period', *History of European Ideas*, 2 (2004) 167 en 170; J. Dillinger, 'Organized Arson as a Political Crime. The Construction of a "Terrorist" Menace in the Early Modern Period', *Crime, Histoire & Sociétés*, 2 (2006) 101.

7 P. Roberts, 'Arson, conspiracy and rumour in early modern Europe', *Continuity and Change*, 1 (1997) 9-29.

8 B. Garnot, 'Quantitatif ou qualitatif? Les incendiaires au xviiie siècle', *Revue Historique*, 3 (1991) 43-52.

terecht kwamen, zoals seizoenarbeiders of dagloners die voornamelijk in wintermaanden geen werk vonden. Voor hen was de brandbrief een manier om in hun levensonderhoud te voorzien. Uitzonderlijke gevallen daarbinnen waren de knechten, dienststers en dagloners die door uitbuiting ontslag namen bij hun werkgever en uit wraak een brandbrief schreven.⁹ De criminelen ten slotte gebruikten de dreigbrief eerder om zo snel mogelijk geld te verdienen. Het kon gaan om deserteurs, die door de moeilijke omstandigheden en hun laattijdige uitbetaling hun regiment verlieten. Daarnaast waren er ook de professionele criminelen die in groep of alleen rondzwierven op het platteland terwijl ze de bevolking teisterden.¹⁰

Uit eigen onderzoek blijkt dat brandbriefschrijvers voornamelijk uit de tweede categorie kwamen. Bij vijf van de zes bestudeerde gevallen was de dader door pech in de armoede verzeild geraakt. Hun schrijven was bijgevolg een uiting van en tegelijk een aanklacht tegen de lage sociaal-economische situatie waarin ze zich bevonden. De Successieoorlogen van de achttiende eeuw veroorzaakten immers een politieke en sociale onrust die bendevoering, armoede en protest in de hand werkten. Ook de economische en demografische schommelingen ten gevolge van die conflicten drukten hun stempel op de Zuidelijke Nederlanden. De achttiende eeuw startte daardoor bijvoorbeeld in een crisis die pas in 1740 opgelost raakte. De tweede helft van die eeuw kampte dan weer met een sterke bevolkingstoename die de voedselhoeveelheid oversteeg. Claude Bruneel toonde daarbij aan dat het aantal armen in Brussel tussen 1755 en 1794 statistisch toenam met vijftien procent.¹¹ De komst van het Oostenrijks bewind zorgde niet meteen voor verandering op het verarmde platteland, dat het sterkst geleden had onder de oorlogen. Het aantal zwervers en bedelaars bleef daardoor toenemen, waardoor de overheid steeds repressiever optrad. Eens in armoede verzeild, was het moeilijk er terug uit te geraken. De staat brandmerkte armen immers letterlijk en figuurlijk bij hun vervolgingspraktijken, waardoor het armoedestigma moeilijk te ontvluchten viel en het criminele pad vaak voor de hand lag. Het was in zulke situaties dat personen naar brandbrieven grepen.¹²

9 Abbiatucci, 'Les incendiaires en France au XVIIIe siècle', 237; Garnot, 'Quantitatif ou qualitatif?', 43-44; Vanhemelryck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel*, 315-410.

10 Abbiatucci, 'Les incendiaires en France au XVIIIe siècle', 235-237; R. Muchembled, *La violence au village. Sociabilité et comportements populaires en Artois du XVe au XVIIe siècle* (Turnhout 1989) 105-118; Vanhemelryck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel*, 315-410.

11 C. Bruneel, 'Economie en samenleving in de eeuw van de Verlichting', R. Van Uytten e.a. red., *Geschiedenis van Brabant. Van het hertogdom tot heden* (Leuven en Zwolle 2004) 505-513.

12 R. Martinage, *Geschiedenis van het strafrecht in Europa* (Nijmegen 2002) 11.

De Successieoorlogen van de achttiende eeuw veroorzaakten een politieke en sociale onrust die bendevoering, armoede en protest in de hand werkte

Ook Peter Demaeght, de afperser van Judocus Baeyens, past binnen dat profiel. Als achttienjarige jongeman verliet hij het ouderlijk huis in Wambeek om zich als seizoensarbeider bij verschillende meesters aan te bieden. Na vijf maanden was er geen werk meer, dus sloot hij zich radeloos aan bij het leger in de Republiek der Verenigde Nederlanden. Daar diende hij drie en een half jaar om zich na zijn dienst in Rijsel te vestigen om als knecht bij kennissen te werken. Bij werkloosheid overleefde hij als vagebond en schreef hij brandbrieven om aan geld te komen. In totaal werd hij bij zijn arrestatie ervan beschuldigd zestien brandbrieven geschreven te hebben over een tijdspanne van vier jaar.

Demaeght had zich oorspronkelijk dus uit noodzaak tot de criminaliteit gewend. Maar, hoe meer brieven hij schreef, hoe meer zijn gedrag veranderde. De brieven werden steeds dwingender van toon en de eisen liepen hoger op. Demaeght schepte zelfs op over zijn daden in lokale cafés en verwierf een infame reputatie door mensen te chanteren voor een slaapplek of een maaltijd, om hen vervolgens te bestellen.¹³ Uit het bronnenmateriaal blijkt dat hij niet als enige dergelijke gedragsverandering doormaakte. Brandbrieffschrijvers zijn dan ook moeilijk in de verdeling van Garnot te passen en moeten geval per geval beoordeeld worden.

Het presenteren van de rekening

Het gemiddelde brandbrieffslachtoffer behoorde tot de landelijke middenklasse. Zo varieerden de slachtoffers binnen het bronnencorpus van pachters en boerenarbeiders tot molenaars, brouwers en schepenen. Welvaart en sociale status hingen nauw samen met de economische conjunctuur. De onvoorspelbaarheid die daarmee gepaard ging, kenmerkte het platteland. Bijgevolg leefde de bevolking van dag tot dag en wachtte angstvallig af wat de toekomst meebracht.¹⁴ Zo besteedde een plattelandsgezin 50 à 60 procent van zijn inkomen aan brood en aardappelen. Bij een economische depressie steeg de graanprijs, waardoor bijna het hele gezinsbudget daarvoor gebruikt werd. Oproer en plunderingen waren dan ook onlosmakelijk verbonden met armoede en honger. Ook een brandbrief beïnvloedde de financiële situatie van zijn slachtoffers. In de brandbrief die pachter Judocus Baeyens ontving, vroeg de dader bijvoorbeeld tien kronen. Dat komt overeen met 48 stuivers.¹⁵ De gemiddelde graanprijs voor het goedkoopste brood bedroeg op dat moment tussen de 60 en 75 stuivers per suster, waarbij één suster gelijk is aan 49 liter. Daarmee kon de bevolking 24 tot 32 broden van drie pond bakken. Zulke broden voorzagen een gezin één volledige week van brood. De gevraagde sommen in de brandbrieven waren meestal erg hoog en vergden een grote investering van de slachtoffers.¹⁶

De dader kon zo de eis afstellen op het vermogen van zijn doelwit, waardoor een effectieve betaling reëler werd

Omdat pachters dat geld vaak niet bezaten, gingen zij soms in discussie met hun belagers. Ze legden dan een antwoordbrief op de bezorgplaats van het geld om een onderhandeling uit te lokken.¹⁷ Pachter Jan Crokaert moest zijn afperser bijvoorbeeld 20.000 stuivers betalen, wat hij niet bezat.¹⁸ Hij probeerde daarom de wederpartij te overhalen om hun eis te verlagen. Crokaert ontving de eerste brandbrief op 27 januari 1764. In de drie weken die daarop volgden kreeg hij niet alleen aanmaningen van zijn belagers, maar lukte het hem ook om de afkoopprijs te doen dalen. In totaal ontving hij vijf dreigbrieven waarin de geldeis verminderde van 20.000 stuivers naar een voorlopige 480 stuivers. Uiteindelijk betaalde hij 693 stuivers met de belofte de rest zo spoedig mogelijk te voorzien.¹⁹ De uitzonderlijk hoge sommen doen echter vermoeden dat de daders opzettelijk een onderhandeling wilden uitlokken. Beide partijen konden immers voordeel halen uit die situatie. De dader kon zo de eis afstellen op het vermogen van zijn doelwit, waardoor een effectieve betaling reëler werd. Een

13 RAB, Archief van de drossaard van Brabant - Procesbundels, inv. nr. 201: procesdossier van Peter Demaeght.

14 Bruneel, 'Economie en samenleving in de eeuw van de Verlichting', *Geschiedenis van Brabant*, 508-513.

15 RAB, Rechtspleging, inv. nr. 44, f°2 en 4: Brandbrief aan Jan Crokaert, IV (februari 1764).

16 J. Craeybeckx, 'De prijzen van graan en van brood te Brussel (1501-1795)', C. Verlinden en E. Scholliers red., *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XVe-XVIIIe eeuw)* (Brugge 1959) 481-503.

17 Abbiateci, 'Les incendiaires en France au XVIIIe siècle', 241-243; Garnot, 'Quantitatif ou qualitatif?', 49-52; Vanhemelryck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel*, 222.

18 RAB, Rechtspleging, inv. nr. 44, f°1-11: Brandbrieven aan Jan Crokaert (1764).

19 H. Vanhoudt, *De munten van de Bourgondische, Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden en van de Franse en Hollandse periode (1434-1830)* (Heverlee 2015) 172-174, 414-417 en 504-546.

lagere hoeveelheid geld was namelijk interessanter dan helemaal geen winst. Het slachtoffer aan de andere kant kon enerzijds de som draagbaar maken zonder zichzelf in grote financiële moeilijkheden te verwickelen. Anderzijds creëerde die briefwisseling tijd. Het slachtoffer kon zo het geld tijdig bij elkaar zoeken, maar kon ook advies inwinnen en zelfs gerechtelijke instanties inlichten. Ondanks die mogelijkheden weerhield de angst om alles kwijt te geraken de slachtoffers vaak zulk debat te openen.²⁰ Judocus Baeyens betaalde bijvoorbeeld eerst drie keer zijn afperser, maar haalde het geld steeds weer op. Hij ging niet in debat met Peter Demaeght, maar ontving wel vier keer een aanmaningsbrief om het geld opnieuw neer te leggen. Pas na de vierde keer durfde hij overheids-hulp in te roepen.

In de naam der wet

De overheid probeerde koortsachtig vat te krijgen op de brandbrieffterreur. Zo verschenen er op korte tijd heel wat ordonnanties om het probleem te reguleren. Opvallend was dat die vaak niet direct over brandbrieffschrijvers gingen, maar eerder over zwervers en vagebonden. Armoede paste immers niet in het beeld van de sterke gecentraliseerde staat die de overheid voor ogen had. Bovendien leidde armoede vaak tot criminaliteit. De overheid besloot dan ook preventief in te grijpen door armoede als crimineel te beschouwen. De wetgeving rond bedelaars en zwervers verstrengde en er werden zelfs klopjachten georganiseerd om het aantal vagebonden te doen dalen.²¹ Het probleem lag echter bij de straffen van het rechterlijk apparaat. Armen kregen steevast een verbanning als straf, waardoor de zwervers slechts van regio veranderden. Het algemene probleem bleef bijgevolg onopgelost.²² Zo verkondigde Karel VI in 1713 dat zwervers van buiten het hertogdom niet langer welkom waren. Zij moesten verplicht vertrekken en werden bij weigering gearresteerd. Ook werden er patrouilles ingezet op het platteland die gewapend zwervers te lijf mochten gaan.²³ Het probleem raakte echter niet opgelost, want drie decennia later nam Karel VI zwaardere maatregelen. Alle landlopers moesten binnen de vijftien dagen het gebied verlaten, ongeacht afkomst, geboorteplaats of familie.²⁴

Bij brandbrieffschrijvers riep de overheid op tot collectieve bestrijding. In een ordonnantie van Maria-Theresia uit 1775 werden de burgers verboden de geldeis in te lossen en zij moesten de gerechtsbevoegden inlichten.²⁵ Als een huis toch in rook zou opgaan, hielp heel de gemeenschap met blussen en met de heropbouw. Daarmee oefende de overheid een sociale druk uit op de dorpingen, die zichzelf enkel konden vrijwaren door de bescherming van hun burenen. De collectieve bestrijding van interne en externe vijanden werd zo in de hand gewerkt. Die klopjachten werd ook Peter Demaeght fataal. Hij werd gearresteerd op 23 juli 1783 door de boerenpatrouille van Ternat, omdat hij als vagebond leefde en verdacht werd van enkele diefstallen en brandbrieven. Hij had namelijk in een van de cafés van Ternat opgescheept over een brandbrief die hij bij een van de inwoners van Ternat had achtergelaten. In de Hallepoort-gevangenis werd hij twee keer aan tortuur blootgesteld, alvorens te bekennen. Op 14 januari 1784 werd hij op het schavot van de Benedenmarkt te Brussel gewurgd tot de dood en vervolgens op de brandstapel verbrand. Dit was een spiegelstraf: de dader kreeg wat hij zijn slachtoffers toewenste. Zijn lichaam zou daarna op een rad tentoongesteld worden als waarschuwing voor de bevolking.²⁶ De brandbrieffterreur zou pas eindigen bij de Franse overheersing, die het gebrek aan efficiënte overheidscontrole oploste en met een intensievere repressie de brandbrieffschrijvers teruggedwong.²⁷ Met de moderne tijd lijkt het fenomeen van de brandbrieffterreur dan ook grotendeels te zijn verdwenen.

20 Vanhemelryck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel*, 218-224.

21 C. Lis en H. Soly, *Te gek om los te lopen. Collocatie in de 18de eeuw* (Leuven 1990) 125-140.

22 K. Vereertbrugghen en J.J. Rutgeerts, *Het drossaardschap in Brabant: bijdrage tot de studie van het strafrecht en het strafprocesrecht in de middeleeuwen en het ancien regime* (s.l. 1973) 40-44.

23 L.P. Gachard, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas Autrichiens*, 3, II (Brussel 1867) 469-470 en 480.

24 Ibidem, 370-371 en 429-430.

25 Ibidem, XI, 78-86.

26 RAB, Archief van de drossaard van Brabant - Procesbundels, inv. nr. 201: procesdossier van Peter Demaeght.

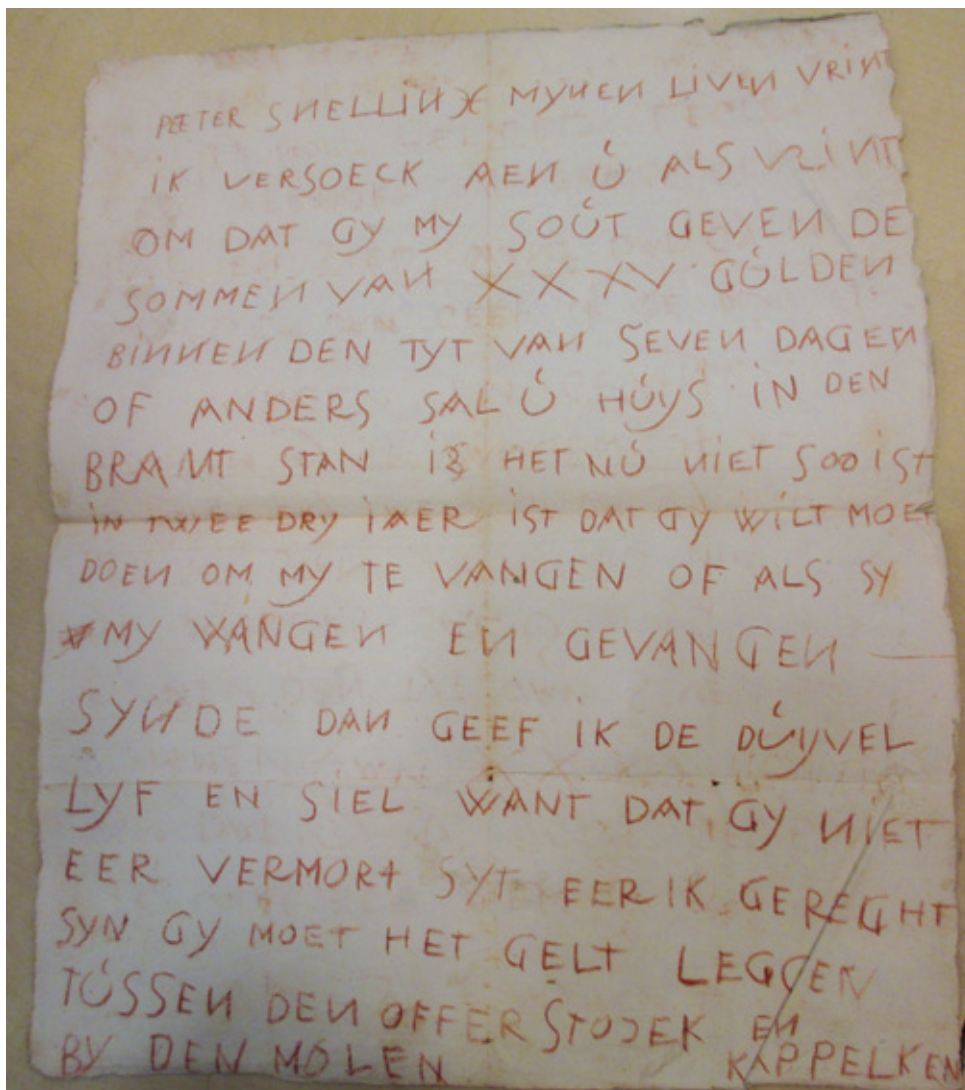
27 L. Adriaenssen, *Staatsvormend geweld - Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629* (Tilburg 2007) 21-23.

geen evidentie. Brandbrieven waren bijgevolg niet het dreigmiddel van de doorgewinterde zwervers en bedelaars, maar eerder van diegenen die een zekere scholing genoten hadden voordat ze in armoede terecht kwamen. Ook gerechtelijke instanties zagen het geschrift als een informatiebron en lieten hun verdachten bijvoorbeeld schrifttesten doen, waarbij ze een zinnetje moesten neerschrijven dat vervolgens met het schrift uit de brandbrief vergeleken werd.²⁹ Bijgevolg probeerden criminelen soms de onderzoekers voor te zijn door drukletters te gebruiken of hun handschrift te vervalsen.³⁰

29 RAB, Procesbundels, inv. nr. 77, f°6-7: Procesdossier Jan Torfs - schrifttoefeningen (1725).

30 Ibidem, f°6-7: Schrifttoefeningen (1725); Ibidem, inv. nr. 201, f°12-21: Brandbrieven aan Judocus Baeyens (januari-februari 1781); Vanhemelryck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel*, 218-224.

Zo vertellen krullende, sierlijke letters of hoekige drukletters iets over de scholingsgraad en de sociale afkomst van de auteur

Brandbrief in drukletters om de gerechtsofficiers om de tuin te leiden (RAB, Archief van de drossaard van Brabant - Procesbundels, inv. nr. 164, f°4).

Terwijl vormelijke conventies ontbraken, volgden brandbrieven inhoudelijk toch enkele ongeschreven regels die de eigenheid van het document karakteriseerden. De brandbrieven hadden immers een vaste structuur, namelijk aanspreking, eis, dreiging en instructies. De formulering of invulling van die onderdelen bepaalde de auteur zelf. Kenmerkend voor het taalgebruik was een terugkerend sarcasme of spot.³¹ Zo gebruikte een brandbrieffschrijver bijvoorbeeld de respectvolle aansprekingen 'Aenden eersaemen pachter Mr. Crokaert' en 'Peeter Snellinx mijnen liven vrint' die sterk contrasteerden met de respectloze boodschap, de afpersing.³² Die beleefdheid keerde doorheen de tekst regelmatig terug in verwijzingen als 'Ulieden' en 'Uedele'.³³ Ook bijvoorbeeld de constructie 'alleen om sonderlinghe affectie die wij hem sijn dragende' toonde hoe de schrijvers hun slachtoffers uitdaagden.³⁴ Naast de wisselingen in taalgebruik, was de sarcastische ondertoon ook inhoudelijk merkbaar door de overgangen tussen dreigend en smekend. Zo vroeg een schrijver bijvoorbeeld in een klacht over zijn sociaal-economische situatie om wat aalmoezen, waarmee hij zijn misdaad wilde rechtvaardigen en medelijden opwekken. Meteen erna volgde echter 'gij mot het leggen [...] in den tijt van drij vier a vijf dagen anders sal u huys in den brant stan'.³⁵

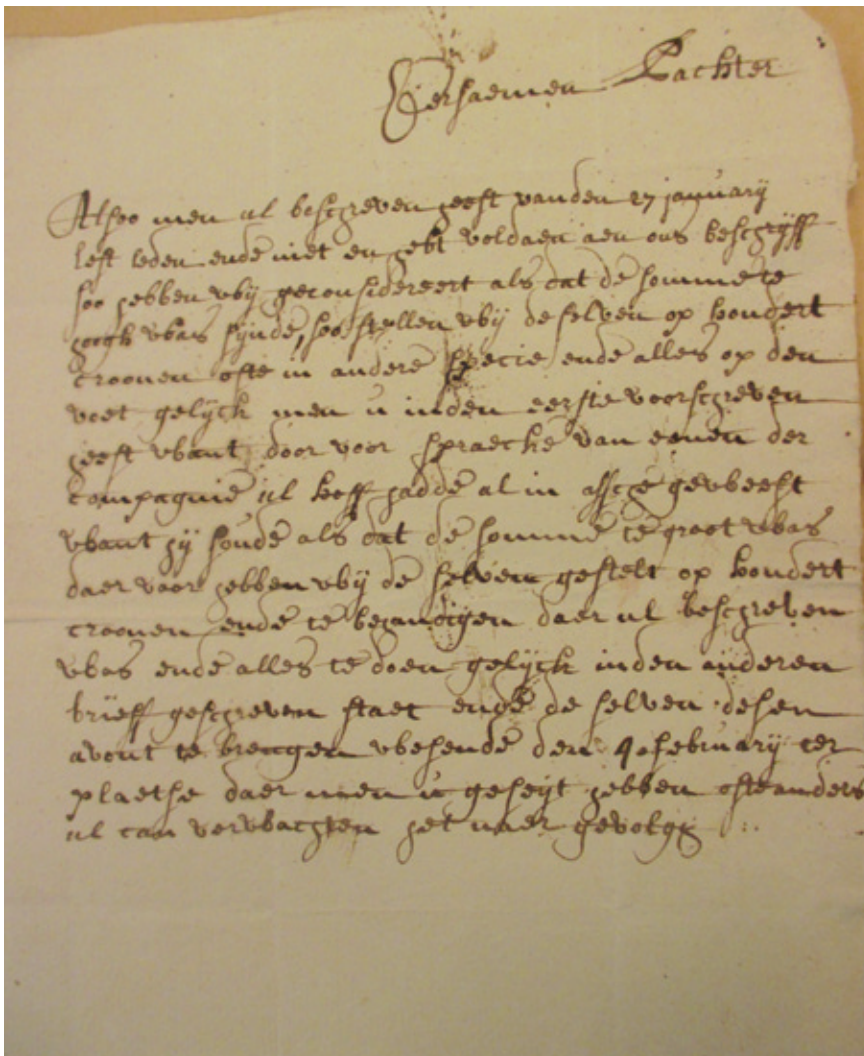
31 Vanhemelryck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel*, 218-224.

32 RAB, Rechtspleging, inv. nr. 44, f°1: Brandbrief aan Jan Crokaert, I (27 januari 1764); Ibidem, inv. nr. 164, f°3: Brandbrief aan Peeter Snellinx, I (1773).

33 Ibidem, f°6, Brandbrief aan Peeter Snellinx, II (1773); RAB, Rechtspleging, inv. nr. 44, f°2: Brandbrief aan Jan Crokaert, I (27 januari 1764).

34 RAB, Procesbundels, inv. nr. 77, f°3-4: Brandbrief aan Adriaen vander Auwera, Jan van den Driessche en Peeter Bauwers (13 april 1725).

35 Ibidem, f°8-9: Brandbrief aan Jan van Roy (1773).

Zie bovenaan deze brief de typerende aanspreking vol spot: 'Eersaemen pachter' (RAB, Rechtspleging, inv. nr. 44, f°4).

De kern van het bericht was uiteraard de geldeis. Die werd steeds beknopt en krachtig geformuleerd vlak na de aanspreking. In de meeste gevallen vroegen de daders een specifieke geldsom, die meestal zo hoog opliep dat ze onbetaalbaar werd voor de getroffen. In andere boodschappen formuleerden de daders hun eis gewoon als hulp bij hun levenssituatie.³⁶ De bestemmingen konden vervolgens zelf het bedrag van hun betaling kiezen. Bovendien vroegen sommige auteurs specifieke muntsoorten of 'courant geld'. Vreemde of waardevolle munten zouden immers de aandacht trekken bij uitgave of wisseltransacties.³⁷ De grootte van de gevraagde som bevatte opvallend genoeg ook een strategische component. Een vergelijking tussen de zes casussen toonde immers dat daders met lage eisen snel wilden opereren, zodat ze de getroffen gebieden snel konden verlaten. Een laag profiel en korte verblijftijd reduceerden de kans op verdenking. Kleinere eisen vergrootten bovendien de kans tot betaling, aangezien slachtoffers die sommen meestal wel (gemakkelijk) konden missen of tijdig konden verzamelen.³⁸

36 RAB, Procesbundels, inv. nr. 201, f°8-11: Brandbrief aan V. Verbussem (1782).

37 Ibidem, inv. nr. 138, f°53-56: Getuigenis Francis van Elst aan het officie van de drossaard van Brabant (8 mei 1764); Ibidem, inv. nr. 201, f°6: Brandbrief aan Martinus de Clercq, II (juni-juli 1783).

38 Ibidem, passim: Procesdossier Peeter Demaeght (1784).

Een vergelijking tussen de zes casussen toonde immers dat daders met lage eisen snel wilden opereren, zodat ze de getroffen gebieden snel konden verlaten

Na de eis volgden logischerwijs de dreigementen die de dader zou uitvoeren als de slachtoffers de gevraagde som niet betaalden. In het geval van de brandbrief zouden hof en huis in brand gestoken worden. Hoewel die dreiging alleen al angst opriep, versterkten schrijvers hun uitspraken via metaforen en beeldtaal. 'De rode haan laten kraaien' of 'u huys aen vier hoecken int brant steken' visualiseerde bijvoorbeeld het mogelijke lot.³⁹ Ook betekenisassociaties ondersteunden de dreiging. Verschillende bronnen uit de tweede helft van de achttiende eeuw bevatten immers een 'goddeloze eed', waarbij God af- en de Duivel aangezworen werd. Dat doet sterk denken aan de Bokkenrijders, de bende die in de achttiende eeuw het graafschap Loon en de Landen van Overmaas onveilig maakte door onder meer brandbrieven te verspreiden.⁴⁰ De goddeloze eed waarbij de brandbrieven 'lijf en siel' aan Satan gaven was dan ook gebaseerd op die gebruiken.⁴¹ De Bokkenrijders hadden immers al een kwalijke reputatie die de bevolking angst inboezemde. Naast de Duivel beriepen misdadigers zich ook op God. De invloed van de kerk was immers nog steeds toonaangevend op het platteland.⁴² Bovendien bleven de dreigementen vaak niet beperkt tot brandstichting, maar doken ook doodsb bedreigingen regelmatig op. Uit eerder onderzoek bleek dat de brandbrief vooral een dreigement bleef en het slechts zelden effectief tot brandstichting kwam. Dat is ook te zien in het bronnenmateriaal. In totaal werden 65 slachtoffers bestudeerd, waarbij geen enkele bedreiging effectief tot brandstichting leidde.

39 Ibidem, inv. nr. 130, f°3-10: Brandbrieven aan Jan Nuyens (1760).

40 A. Blok, *De bokkerijders: roversbenden en geheime genootschappen in de landen van Overmaas (1730-1774)* (Amsterdam 1992) 331-341; T.J. Van Rensch, 'Twee onbekende brieven over bokkerijdersprocessen', *t Bokske*, 10 (2009) 12-13.

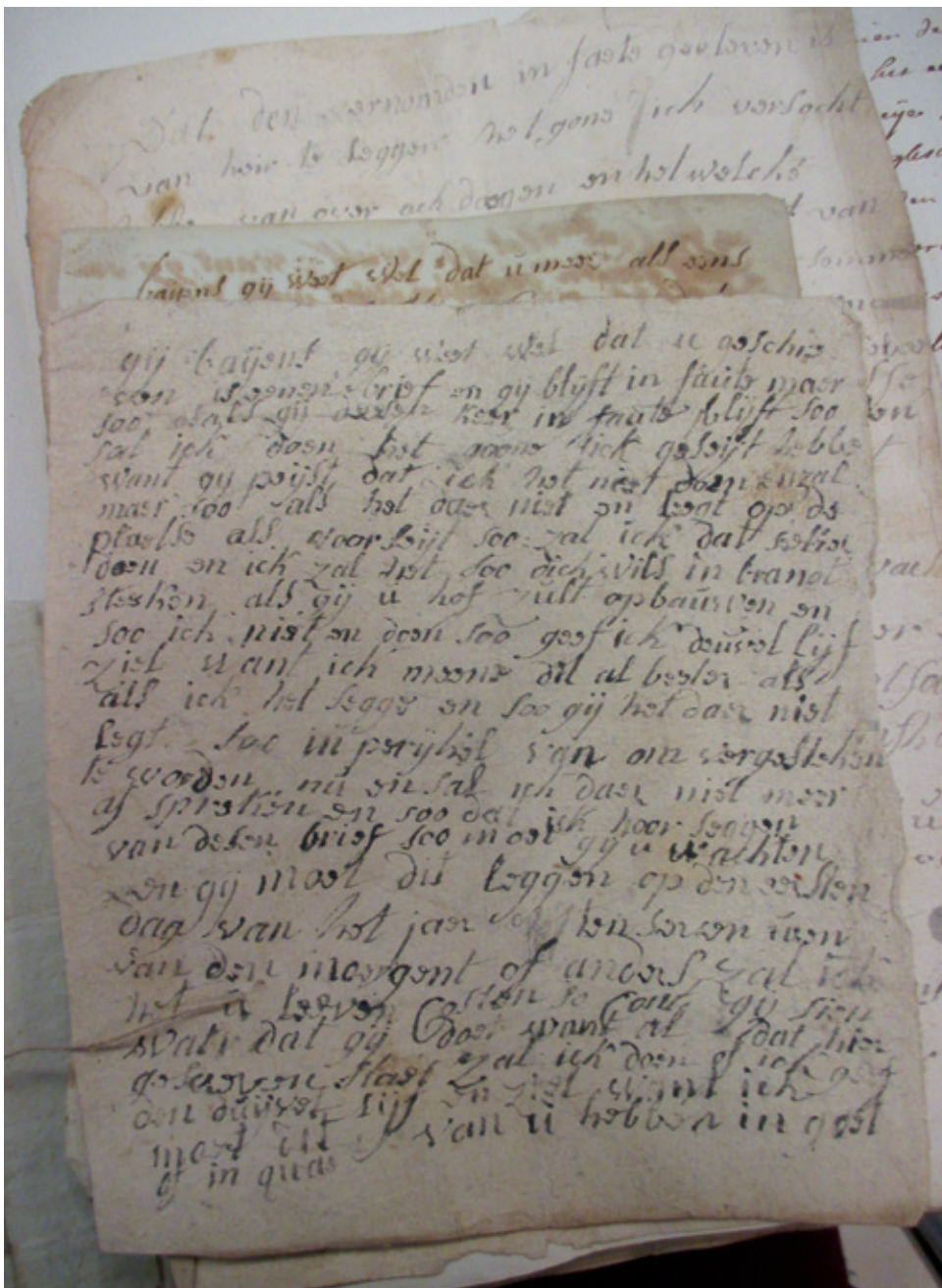
41 RAB, Procesbundels, inv. nr. 130, f°3-10: Brandbrieven aan Jan Nuyens (1760).

42 Ibidem, inv. nr. 201, f°17-18: Brandbrief aan Judocus Baeyens, III (januari-februari 1781); Vanhemelryck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel*, 218-224.

Eens de kernboodschap duidelijk was, verduidelijkten de daders het verdere verloop van de transactie. Daarbij vermeldden ze steeds de leveringsplaats en -tijd met eventuele extra instructies en waarschuwingen. Die locatie was altijd een herkenbaar punt in een afgelegen en goed beschermt gebied. Onderzoek onderscheidde twee soorten afleverpunten, de onaangeroerde en de gemani-

puleerde plaatsen. 'Opde hoegen stenen houtbrugh tegen een pael' en 'achter tegen den autae van Sinte Anna capelle' behoren tot die eerste categorie, aangezien de dader geen ingrepen in de omgeving aanbracht bij de keuze van die plek. Bij gemanipuleerde plaatsen was dat wel het geval: 'zal in de bocht een teken zijn', 'legeen in dat puytteken'.⁴³ Daarenboven onttrokken instructies als 'bedek het geld met een doornen lijsterbesstruik' en 'het geldt [...] ende te leggen in eenen put enden selven toe leggen met deselve aerde dat men niet en kan distengeren dat het heeft open geweest' de munten uit het zicht, waardoor de dader ze veilig stelde tot zijn komst.⁴⁴ De levertijd kon een brede tijdspanne van bijvoorbeeld 'seses wekendaegh' beslaan of zelfs 'de selven

- 43 Ibidem, inv. nr. 201, f°9: Brandbrief aan V. Verbussem (1782); RAB, Rechtspleging, inv. nr. 44, f°3: Brandbrief aan Gilles Van Laer (10 maart 1764); Ibidem, f°16: Brandbrief aan Hans de Sembled (1762); RAB, Procesbundels, inv. nr. 201, f°6-7: Brandbrief aan Martinus de Clercq, II (juni-juli 1783).
- 44 RAB, Rechtspleging, inv. nr. 44, f°11: Brandbrief aan Jan Crokaert (februari 1764); RAB, Procesbundels, inv. nr. 201, f°4-5 en 7-19: Proces Verslag van het officie van de drossaard van Brabant (januari 1784).

Peter Demaeght gebruikt de goddeloze eed in een brandbrief aan Judocus Baeyens: '...ick zal het soo dickwils in brandt steeken as gij u hof zult opbauen en soo ick niet en doen soo geef ick deivel lijf ziel want ick meene dit...' (RAB, Archief van de drossaard van Brabant - Procesbundels, inv. nr. 201, f°15).

desen avont' vallen.⁴⁵ Over het algemeen lag er niet meer dan twee weken tussen de ontvangst van de dreigbrief en de levertermijn. Uit strategisch oogpunt was het immers voordelig niet lang in dezelfde streek te opereren.⁴⁶

Over het algemeen lag er niet meer dan twee weken tussen de ontvangst van de dreigbrief en de levertermijn

Anonimiteit was uiteraard ook een eigenschap van de brandbrief die door inhoudelijke aspecten onderstreept werd. De brieven vertoonden namelijk zo goed als nooit een afzender. Ook in hun eis kwam de hang naar anonimiteit terug. De misdadigers vroegen bijvoorbeeld de brandbrief bij het geld aan de afgesproken plaats te leggen.⁴⁷ Op die manier verdween het bewijsmateriaal, waardoor gerechtelijke instanties geen schrifttest konden uitvoeren. Ook een inhoudsvergelijking met andere brandbrieven werd zo uitgesloten. Daarenboven waarschuwden daders hun slachtoffers dat inschakeling van politionele hulp of het houden van wacht zou leiden tot vergeldingen, zoals brandstichting of moord.⁴⁸ De brief legde de lezer ook een zwijgplicht op, waardoor vrienden, familie en burens onwetend bleven. Ook zij werden zo weerhouden gerechtelijke instanties te informeren of zelf met de gelegde som aan de haal te gaan. De munten bleven immers langere tijd op de leverplaats liggen, onder het mom van een loyaliteitstest die de slachtoffers moesten afleggen.⁴⁹ De dader wilde immers zeker weten dat de getroffen personen de brandbrief voor zichzelf hielden en geen hulp inriepen bij andere dorpelingen of bij politionele instanties. In de realiteit wilden de daders vermijden regelmatig in de omgeving van de plaats van delict te komen en wachtten ze liever een 'veilig moment' af.

De zoektocht in de archieven

De brandbrief was het criminele dreigmiddel bij uitstek voor de verarmde rurale bevolking. De meeste brieven bevinden zich in het archief van de instanties die verantwoordelijk waren voor de berechting van zwerfers. In het hertogdom Brabant was dat bijvoorbeeld de drossaard, die vanaf 1469 specifiek bevoegd was voor het opsporen en berechten van vagebonden.⁵⁰ Hij communiceerde regelmatig met de provoost-generaal, die dezelfde functie als de drossaard had, maar dan jurisdictie over de gehele Nederlanden had. Door die overlapping trad soms verwarring op over gevallen die zowel binnen als buiten de Brabantse grens plaats hadden, waardoor brandbrieffschrijvers in het archief van beide instellingen terug te vinden zijn. De twee instanties hadden bovendien troepen die ingezet werden bij de opsporing van brandbrieffschrijvers, maar onder leiding van een *lieutenant* stonden. Die werkten dan weer boven de burgerwacht van de lokale dorpen of gebieden. De milities werden echter pas opgeroepen nadat de lokale gerechtsofficieren de drossaard van Brabant hadden ingelicht. Bovendien vertegenwoordigden de Amman van Brussel, de meier van Leuven, Tienen en 's Hertogenbosch, de schout van Antwerpen en de baljuw van Waals-Brabant de koning op lager niveau en zetelden daarom in de lokale schepensbanken. Zij deden bij brandbrieffterreuren het vooronderzoek en berichtten hierover aan de drossaard voor verdere afhandeling. Ook in geval van verjaring kon de drossaard de zaak opeisen en afhandelen. Brandbrieven kunnen dus terug te vinden zijn in de archieven van al die instanties.⁵¹

45 RAB, Rechtspleging, inv. nr. 44, f°5: Brandbrief aan Jan Crokaert, III (1764); RAB, Procesbundels, inv. nr. 201, f°3: Brandbrief aan Martinus de Clercq, I (juni-juli 1783).

46 Ibidem, passim: Procesdossier Peeter Demaeght (1783).

47 RAB, Rechtspleging, inv. nr. 44, f°15: Brandbrief aan Peeter de Keyser (10 maart 1764).

48 RAB, Procesbundels, inv. nr. 130, f°3-10: Brandbrieven aan Jan Nuyens (1760).

49 RAB, Rechtspleging, inv. nr. 44, f°3: Brandbrief aan Jan Crokaert, I, (27 januari 1764).

50 P. Godding red., *Verzameling van de verordeningen der Nederlanden: 1381-1506, verordeningen van Filips de Goede voor de hertogdommen Brabant en Limburg en de Landen van Overmaas 1430-1467*, 1^e reeks, II (Brussel 2005).

51 Vereertbrugghen en Rutgeerts, *Het drossaardschap in Brabant*, 40-44.

Deze versnippering is echter niet het enige probleem betreffende bewaring. Zo heeft slechts een beperkt aantal brieven effectief de weg naar de archieven gevonden. Enkel brieven die de drossaard bereikten, werden bewaard. De criminele aard van de bron zorgde echter dat brandbriefschrijvers het document uit handen van justitie wilden houden en het daarom vernietigden. Op die manier wilden ze hun anonimiteit bewaren en bewijsmateriaal wegwerken. Ook slachtoffers deden zelden aangifte van hun situatie, waardoor in vele gevallen slechts getuigenissen over de brieven bestonden. De hoeveelheid brandbrieven die de archieven bevatten zijn dan ook niet representatief voor het werkelijke aantal dreigbrieven en brandbriefschrijvers uit het ancien régime. Zo zijn voor dit onderzoek zes volledige casussen gehanteerd, waarvan zowel de brandbrief als het procesdossier met bijhorende gerechtsdocumenten bewaard bleef. Dat terwijl de arrestatielijsten van de drossaard van Brabant van meerdere aanhoudingen van brandbriefschrijvers spreken, waar geen brandbrieven of procesdossiers van terug te vinden zijn. Kwantitatief onderzoek is bijgevolg erg moeilijk en beperkt. Een ander bewaringsprobleem situeert zich op niveau van de lokale juridische instanties. Die juridische instellingen waren verantwoordelijk voor het vooronderzoek en de arrestatie van een brandbriefschrijver alvorens de drossaard de zaak overnam. Hun speurwerk bleef soms zonder resultaat, waardoor de daders niet gevonden of herkend werden. In andere gevallen werd een brandbriefschrijver gearresteerd voor een andere misdaad, zoals diefstal of bedelarij, waardoor hun dossier onder die termen geklasseerd werd. Pas later ontdekten de gerechtsofficieren dat de gevangene ook brandbrieven geschreven had, die dan pas aan het dossier werden toegevoegd. Vaker nog werd bij aangifte al een dossier opgemaakt voor het brandbriefonderzoek, waardoor het bewijsmateriaal en de arrestatiegegevens in verschillende procesmappen bewaard bleven. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de brieven van Jan Crokaert. Daarenboven kon de misdadiger gearresteerd worden door de troepen van de drossaard, die van de provoost-generaal of de lokale burgermilitie, waardoor het onderzoeksrapport of de arrestatielijst onder het archief van die instantie viel. Brandbriefonderzoek vraagt dan ook enig creatief speurwerk.

De ontbrekende schakel

Brandbriefonderzoek steunt niet enkel op de brandbrief zelf. De waardevolste bron is daarom niet de brandbrief, maar het procesdossier. Daarin geven zowel de gearresteerde als verschillende getuigen een verklaring over de feiten, zodat de achtergrond van de dader en het verloop van de misdaad onderzocht kunnen worden, zoals het voorbeeld van Peter Demaeght aantoont. Soms bevat het dossier ook de brandbrief als bewijsmateriaal. Er is echter vaker een beschrijving van de brief opgenomen. Daarnaast kan een procesdossier verscheidene types gerechtelijke documenten omvatten, zoals correspondentie tussen verschillende instanties, een rekening van gerechtsonkosten, adviezen en dergelijke. Aan de hand daarvan kunnen de gerechtelijke stappen tegen brandbriefschrijvers nagegaan worden en wordt de houding van justitie duidelijk. Onmisbaar daarvoor zijn ook de lijst van feiten ten laste van de beklaagde en het vonnis met eventuele tortuur. Brandbriefschrijvers werden steeds publiekelijk verbrand, een van de zwaarste straffen. De procesdossiers bevinden zich onder meer in het archief van de drossaard van Brabant, de baljuw van Vlaanderen en de Grote Raad. Bijkomende bronnen zijn arrestatielijsten en gerechtelijke correspondentie uit het archief van de provoost-generaal, de rekeningen van de beul, vooronderzoek van de lokale juridische instanties, verslagen uit de gevangenis enzovoort.⁵²

52 RAB, Archief van het Officie-Fiscaal van Brabant - Portefeuilles, inv. nr. 9635: Gerechtsonkosten van het Officie-Fiscaal inzake brandbriefonderzoek (mei 1767); *Ibidem*, inv. nr. 10.162: correspondentie over een brandbrief aan Braine Lallend (februari 1787); *Ibidem*, inv. nr. 10.287 - 16: Arrestatielijst van de provoost-generaal (september 1775); *Ibidem*, inv. nr. 10.287 - 18: Arrestatielijst van de provoost-generaal (november 1775); *Ibidem*, inv. nr. 10.287 - 21: Arrestatielijst van de provoost-generaal (februari 1776); *Ibidem*, inv. nr. 10.287 - 23: Arrestatielijst van de provoost-generaal (maart 1776).

Conclusie

In het verleden werd de brandbrief nog weinig tot niet betrokken bij crimineel onderzoek. Dat ondanks de fascinerende aard van de bron. Het crimineel onderzoek bleef tot de jaren zeventig van de vorige eeuw immers beperkt tot kwantitatieve studies. Omdat de brandbrief vaak niet bewaard bleef of moeilijk opspoorbaar was in de archieven, bleef de bron vaak links liggen. In het licht van het postmodernisme waarbij criminaliteit ook op een kwalitatieve manier bestudeerd wordt, biedt de brandbrief meer kansen. De brieven in combinatie met de procesdossiers geven een duidelijke kijk op de plattelandscriminaliteit en de gerechtelijke instanties. En dat is slechts een van de redenen om deze bron uit de krochten van de archieven te halen.

Beredeneerde bibliografie

In 1981 gaf Fernand Vanhemelryck de aanzet voor een kwantitatieve aanpak van historische studies over criminaliteit. In het algemene werk F. Vanhemeryck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de Late Middeleeuwen tot het einde van het Ancien Regime (1404-1789)* (Brussel 1981) geeft hij een overzicht van verschillende wanpraktijken waaronder brandbrieven. André Abbiatici onderzocht verder de sociaal-economische gevolgen van brandstichtingen in Parijs in A. Abbiateci, 'Les incendiaires devant le Parlement de Paris: essai de typologie criminelle (XVIIIe siècle)', *Cahiers des Annales*, 33 (Parijs 1971) 13-32 waarbij hij maar kort de mogelijkheid van brandbrieven aanhaalde. Benoît Garnot stelde dan weer daderprofielen voor brandstichters op in B. Garnot, 'Quantitatif ou qualitatif? Les incendiaires au xviiie siècle', *Revue Historique*, 3 (1991) 43-52 waarbij ook hij slechts beperkt rekening hield met de eigenschappen van brandbriefschrijvers. In het onderzoek van Johannes Dilliger: J. Dillinger, 'Organized Arson as a Political Crime. The Construction of a "Terrorist" Menace in the Early Modern Period', *Crime, Histoire & Sociétés*, 2 (2006) 101-121 vergelijkt hij stedelijke en rurale brandstichting in Engeland, waarvan brandbriefonderzoek opnieuw een oppervlakkig deel is. In R. Muchembled, *La violence au village. Sociabilité et comportements populaires en Artois du XVe au XVIIe siècle* (Turnhout 1989) schrijft Robert Muchembled dan weer een algemene studie over de gebruiken op het platteland in de vroegmoderne tijd, waarin de voorgaande werken kaderen. Het werk van Catherina Lis en Hugo Soly, *Te gek om los te lopen. Collocatie in de 18de eeuw* (Leuven 1990), sluit daarbij aan. Over de daders van brandbrieven schreef Leo Adriaenssen een stuk in L. Adriaenssen, *Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629* (Tilburg 2007) over bendes en deserteurs die zich aan brandbrieffterreur wagen in de Verenigde Provinciën der Nederlanden. Anton Blok vult dat onderzoek aan door zijn studie over de Bokkenrijders: A. Blok, *De bokkerijders: roversbenden en geheime genootschappen in de landen van Overmaas (1730-1774)* (Amsterdam 1992). Om de rechtspraak en vervolgingsacties beter te begrijpen is het boek van R. Martinage, *Geschiedenis van het strafrecht in Europa* (Nijmegen 2002) een goede leidraad. Tot slot is het artikel gebaseerd op de masterproef van de auteur: E. Pieters, *Als de Rooie Haan aan't Kraaien gaat. Brabantse brandbrieffschrijvers in aanraking met het gerecht (1725-1785)* (onuitgegeven masterproef, KU Leuven 2016).

Biografie

Emilie Pieters (1994) studeerde in 2016 af als historica aan de KU Leuven. Voor haar masterproef deed ze onderzoek naar brandbrieffterreur in het achttiende-eeuwse hertogdom Brabant. Haar specialisatie ligt dan ook bij de nieuwe tijd. Momenteel studeert ze Radio- en televisiejournalistiek aan de Vrije Universiteit van Brussel.

Vermanen, vergeven en verzwijgen

Het mysterie van de biecht in de achttiende- en negentiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden

Elwin Hofman

In 1856 verscheen in Luik een antiklerikaal boekje dat kort nadien vertaald werd als *Catechismus ten gebruike van hen, die, ten gevolge der mandementen der Belgische bisschoppen, niet katholiek meer zijn*. In de klassieke vraag-antwoord-vorm van de catechismus dreef de auteur de spot met allerlei katholieke gebruiken, waaronder in het bijzonder de biecht.

- V. Wat is de biecht?
A. Het zekerste middel, om geheimen te ontdekken.
V. Wat meer?
A. Eene school, waar de boeteling het kwaad leert, wat hij nog niet weet.
[...]
V. Wie gaat er biechten?
A. De vrouw.
V. Wat stelt den echtgenoot gerust?
A. Het celibaat van den priester.
V. En wat moest hem schrik aanjagen?
A. Datzelfde celibaat.¹

De anonieme auteur vertolkte een ruimer gevoel van onbehagen. De priester was een machtig man: hij kwam in de biecht veel geheimen te weten. Hij kon zijn biechtelingen voorlichten in de (seksuele) moraal. En wat deed hij precies met vrouwen, als die met hem afgezonderd waren?²

1 *Catechismus ten gebruike van hen, die, ten gevolge der Mandementen der Belgische bisschoppen niet Katholiek meer zijn* (Amsterdam 1857) 15.

2 Vgl. T. Zeldin, 'The conflict of moralities: confession, sin and pleasure in the nineteenth century', in: *Conflicts in French society: Anticlericalism, education and morals in the nineteenth century* (Londen 1970) 14–15; T. Van Osselaer, *The pious sex: Catholic constructions of masculinity and femininity in Belgium, c. 1800–1940* (Leuven 2013) 38.

Biechten was een veelvoorkomend ritueel in de Zuidelijke Nederlanden van de achttiende en negentiende eeuw. Bijna alle inwoners van het land gingen minstens een keer per jaar bij hun biechtvader langs om hun zonden te belijden. Desondanks werd het ritueel omringd door een waas van geheimzinnigheid. Wat in de biecht gezegd werd, bleef immers tussen de biechtvader en de biechteling. Niemand wist wat er in de biechtstoel werd verteld – of dat was toch de bedoeling. Net daardoor werd de biecht zo'n enigmatisch fenomeen, dat zowel nieuwsgierigheid als argwaan opwerkte.

In een reeks spotprenten uit een antiklerikaal Spaans weekblad wordt de draak gestoken met priesters: tijdens de biecht manen ze vrouwen aan om hun liberale mannen te verlaten en eisen ze van knappe vrouwen dat ze in het klooster intreden. Ze zeggen bovendien aan hun dienstmeiden dat ze toch maar niet alles moeten opbiechten en houden er buitenechtelijke kinderen op na. Spotprenten uit *El Motín*, 1885, 38 (Biblioteca Nacional de Espana, Madrid).

Het enigma rond de biecht liet ook historici niet koud: de geschiedenis van de biecht lijdt geen gebrek aan aandacht. Al in 1896 verscheen Henry Charles Lea's magistrale driedelige *A History of Auricular Confession and Indulgences in the Latin Church*.³ Neutraal was Lea zeker niet: zijn geschiedenis vertrok vanuit een duidelijk protestants perspectief. Hij verheelde zijn scepsis over de aflatenhandel, de laksheid van de boetedoeningen en de almacht van de katholieke clerus over het gelovige volk niet. Zijn uitvoerige documentatie met theologische traktaten en handboeken voor biechtvaders zorgde er echter voor dat zijn studie tot diep in de twintigste eeuw het standaardwerk ter zake bleef. In zijn spoor verschenen tal van andere, vooral institutionele en kerk-historische studies van de biecht.

Vanaf het midden van de jaren 1970 kwam er een nieuwe interesse in de biecht vanuit een meer sociale optiek. Enerzijds kwam die op vanuit de Anglo-Amerikaanse wereld. John Bossy bestudeerde bijvoorbeeld de overgang van een biechtritueel met als focus verzoening in de lokale gemeenschap tijdens de middeleeuwen, naar een ritueel met een focus op individuele discipline tijdens de vroegmoderne tijd.⁴ Anderzijds werd tegelijkertijd ook in het Franse onderzoek een nieuwe weg ingeslagen, in het bijzonder door de provocatieve analyses

3 H.C. Lea, *A history of auricular confession and indulgences in the Latin church* (Philadelphia 1896).

4 J. Bossy, 'The social history of confession in the age of the Reformation', *Transactions of the Royal Historical Society*, 25 (1975) 21–38; J. Bossy, 'Moral arithmetic: Seven Sins into Ten Commandments', in: E. Leites (red.) *Conscience and casuistry in early modern Europe* (Cambridge 1988) 214–234. Vgl. ook T.N. Tentler, *Sin and confession on the eve of the Reformation* (Princeton 1977).

Schets van het biechtritueel door de Belgische kunstenaar Félicien Rops. *Confessional, Toledo, 1889* (Walters Art Museum, Baltimore).

van Michel Foucault. In zijn colleges over *Les anormaux* en in zijn *Histoire de la sexualité* benadrukte hij hoe de biecht individuen vormde en disciplineerde. Hij betoogde onder meer dat de biecht zo mee aan de basis lag van een geïndividualiseerd seksueel verlangen.⁵

Die interesse in de biecht als een disciplinerend en individualiserend ritueel zette zich door in de recentere geschiedschrijving. Steeds meer hadden onderzoekers niet alleen aandacht voor theologen en biechtvaders, maar ook voor de visies en ervaringen van gewone gelovigen. In het werk van onder meer David Myers, Wietse de Boer en Patrick O'Banion werden de disciplinerende effecten van de biecht in verschillende regio's bestudeerd. Ze hadden daarbij ruime aandacht voor de manier waarop gelovigen omgingen met de aanmaningen van hun biechtvaders.⁶ Tegelijk bleef ook een kerkhistorische benadering aanhang vinden en verschenen er meer gedetailleerde studies naar de rol van seksualiteit in de biechtstoel en naar de complexe verhoudingen tussen biechtvaders en biechtelingen.⁷

In al dit onderzoek is er opmerkelijk weinig aandacht geweest voor de achttiende en negentiende eeuw. Er is weinig bekend over hoe biechtpraktijken in deze latere periode veranderd zijn. De Zuidelijke Nederlanden zijn bovendien al helemaal weinig onderzocht. Nochtans kan deze regio – als een van de grote succesverhalen van de contrareformatie – een belangrijke casus zijn om de disciplinerende effecten van de biecht te onderzoeken. In dit artikel wil ik dan ook een tipje oplichten van de sluier rond de achttiende- en negentiende-eeuwse biechtpraktijk in de Zuidelijke Nederlanden. Ik zal tonen dat de geheimzinnigheid die de biecht omringde tegelijk haar sterkte en haar zwakte was. De angst en de nieuwsgierigheid die de biecht opwekte, maakten het tot een uniek instrument van sociale controle – een instrument om gelovigen onder de knoet te houden, maar ook een instrument voor die gelovigen om zich daartegen te verzetten.

De angst en de nieuwsgierigheid die de biecht opwekte, maakten het tot een uniek instrument van sociale controle – een instrument om gelovigen onder de knoet te houden, maar ook een instrument voor die gelovigen om zich daartegen te verzetten

Tegelijk probeer ik in dit artikel een model te bieden voor lokaal historisch onderzoek naar biechtpraktijken. De biecht was een kleurrijk ritueel dat een belangrijke rol speelde in het leven van veel gewone mensen. Aandacht voor dat ritueel kan lokaal-historische studies naar religie, sociale controle en dagelijks leven verrijken. Door gebruik te maken van een divers corpus van bronnen – van handboeken voor biechtvaders over sermoenen en leerboeken

- 5 M. Foucault, *Les anormaux. Cours au Collège de France. 1974-1975*, F. Ewald, V. Marchetti en A. Fontana (red.) (Parijs 1999); M. Foucault, *Histoire de la sexualité; La volonté de savoir* (Parijs 1976).
- 6 W.D. Myers, *'Poor, sinning folk': confession and conscience in Counter-Reformation Germany* (Ithaca 1996); W. de Boer, *The conquest of the soul: confession, discipline, and public order in Counter-Reformation Milan* (Leiden 2001); P.J. O'Banion, *The sacrament of penance and religious life in Golden Age Spain* (University Park 2012).
- 7 J. Delumeau, *L'aveu et le pardon: les difficultés de la confession XIIIe-XVIIIe siècle* (Parijs 1990); M. Bernos, 'La sexualité et les confesseurs à l'époque moderne', *Revue de l'histoire des religions*, 209 (1992) 413–426; S. Haliczler, *Sexuality in the confessional: a sacrament profaned* (Oxford 1996); J. Bilinkoff, *Related lives: confessors and their female penitents, 1450 - 1750* (Ithaca 2005).

tot strafdossiers – kunnen we een rijk beeld schetsen van de dagdagelijkse biechtpraktijk en alle geheimzinnigheden, angsten en nieuwsgierigheden errond, en dat in de eerste plaats op een microniveau. Er is voor lokaal onderzoek naar het christelijk leven in het verleden al vruchtbaar gebruik gemaakt van decanale en bisschoppelijke visitatieverslagen.⁸ Ook voor de biecht bevatten die veel nuttige informatie. Maar hier wil ik daar vooral enkele andere, misschien minder bekende bronnen aan toevoegen.

8 Zie over deze bronnen M. Cloet, N. Bostyn en K. De Vreese, *Repertorium van dekenale visitatieverslagen betreffende de Mechelse kerkprovincie (1559-1801)* (Leuven 1989).

Vergeef ons onze zonden

Na de protestantse bezwaren tegen het sacrament van de biecht bepaalde het Concilie van Trente in 1551 dat de biecht werd bevestigd en zelfs moest worden versterkt. Om de correcte katholieke leer ter zake ook bij alle gelovigen bekend te maken, werd op het Concilie ook bepaald dat er in elk bisdom een catechismus moest worden opgesteld, met daarin de belangrijkste geloofsdoctrines. In de Zuidelijke Nederlanden werd de Mechelse catechismus in 1623 gepubliceerd. Op wat cosmetische aanpassingen na bleef die tot het midden van de negentiende eeuw nagenoeg ongewijzigd.

De biecht begint met het verklaren van de tijd die verlopen is sinds de laatste biecht. Biechtboekje voor doofstommen, circa 1750 (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap Antwerpen).

Nu was de catechismus wat de biecht betrof eerder karig in zijn uiteenzetting – die besloeg slechts een enkele bladzijde. De biecht bestond uit drie delen: berouw, belijdenis aan een priester en voldoening. Het berouw hield in dat de gelovige 'leedwezen' had over zijn zonden en het vast voornemen had om die

op te biechten en niet opnieuw te begaan. Te belijden zonden waren alle doodzonden die na een naarstig gewetensonderzoek achterhaald werden, met hun getal en relevante omstandigheden. De minder ernstige dagelijkse zonden moesten niet noodzakelijk opgebiecht worden: die konden met goede werken gecompenseerd worden. Na de biecht moesten penitenten precies doen wat de biechtvader hen oplegde. Alleen zo zouden ze absolutie krijgen en eeuwige pijn in de hel ontlopen.⁹

Alle doodzonden moeten opgebiecht worden, met berouw. Biechtboekje voor doofstommen, circa 1750 (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap Antwerpen).

Het lijkt erop dat veel gelovigen aan die beknopte instructies niet voldoende hadden om hun biecht naar tevredenheid van de clerus uit te voeren. Daarom kwamen er bijkomende instructies over de biecht in addenda bij de catechismus, in schoolboeken, in preken en in specifieke handboeken. Speciaal voor doofstommen stonden er zelfs boekjes gemaakt waarin de meest courante zonden afgebeeld werden, zodat ze die aan de priester konden tonen.¹⁰ Al deze teksten waren meestal voor een specifieke regio bestemd, maar kenden vaak ook een ruimere verspreiding. Het zijn heel waardevolle bronnen om te achterhalen hoe de biecht idealiter behoorde te verlopen en om te bestuderen hoe lokale accenten konden verschillen. De handboeken en schoolboeken bleven meestal algemener (vele waren ook van andere boekjes overgeschreven), maar in preken of sermoenen over de biecht konden priesters soms heel specifiek ingaan op lokale omstandigheden en problemen – bijvoorbeeld op een gebrek aan nauwgezetheid bij het biechten, of op het teveel aan kletspraatjes tijdens de biecht.

9 G. De Pretere, *Catechismus oft christelijke leeringe [...] voor de catholijcke ionckheydt [...] der Provincie van Mechelen* (Antwerpen 1623) 51.

10 A. De Meester, 'Oude biechtboekjes voor doofstommen', *Biekorf*, 54 (1953) 31–37.

Bijna alle richtlijnen voor het biechten schenken uitgebreide aandacht aan het gewetensonderzoek. Zonder een grondig gewetensonderzoek kon er immers geen oprecht berouw ontstaan en kon er dus ook geen goede biecht afgelegd worden. Het kwam erop aan om alle sinds de vorige biecht begane doodzonden in herinnering te brengen. In *Den boetveerdigen zondaer* (1840) gaf Jan Baptist Paeps bijvoorbeeld heel precies aan hoe dat moest. Eerst moesten biechtelingen zich in eenzaamheid afzonderen en de Heilige Geest bidden om hulp bij het ophelderen van hun zonden. Daarna moesten ze nagaan of ze vroegere zonden niet opnieuw hadden begaan en hun opgelegde penitenties wel hadden volbracht. Vervolgens controleren of ze zich hadden laten meeslepen door bepaalde passies of hartstochten en zo gezondigd hadden. Dan of alle plichten verbonden met hun status wel volbracht waren en of ze anderen niet tot zonde hadden aangezet. En tot slot moesten de Tien Geboden, de Vijf Geboden van de Kerk en de Zeven Hoofdzonden worden overlopen om te onderzoeken welke overtredingen er waren begaan. Bij elke zonde moesten biechtelingen dan ook precies nagaan hoe vaak en in welke omstandigheden ze hadden plaatsgevonden.¹¹

11 J.B. Paeps, *Den boetveerdigen zondaer, of onderrigting om het H. Sacrament der biecht met de vereyschte gesteltenissen te ontfangen* (Leuven 1840) 16–25.

Dronkenschap, een doodzonde. Biechtboekje voor doofstommen, circa 1750 (Bibliotheek van het Ruisbroecgenootschap Antwerpen).

Om het gewetensonderzoek verder te vereenvoudigen voorzagen sommige handboeken hele lijsten met mogelijke zonden. Het meest innovatief daarbij was ongetwijfeld de *Gulde biecht-konste* van Christoph Leutbriewer. Een eerste versie van dat werk verscheen in het Latijn in 1634 en in de late zeventiende eeuw verscheen er een bewerkte Nederlandstalige versie van. Naast een aantal

richtlijnen voor het biechten bevatte het vooral ellenlange lijsten met zonden, afgestemd op alle soorten van individuen (van soldaten over herbergiers tot nonnen). Elke zonde kreeg een flapje en wie de zonde begaan had, moest dat flapje uitleggen. Eenmaal het hele boek doorlopen, kon de penitent met het boek naar de biechtvader gaan om zo te vermijden ook maar een zonde te vergeten. Handig en herbruikbaar!¹²

Vooraf in de late achttiende en negentiende eeuw benadrukten veel handboeken ook dat het cruciaal was om niet alleen zonden die 'gedaan' waren op te biechten, maar ook zondige gedachten

- 12 C. Leutbreyer, *Gulde biecht-konste, om op den tydt van min als twee uren sich te bereyden tot een generale biechte van heel syn leven, sonder peryckel van eenighe doot-sonden achter te laten*, D. à Virgine Maria (vert.) (Brussel 1697). Zie hierover ook L. Ceyssens, 'La pratique de la confession générale: 'la confession coupée' suivant le P. Christophe Leutbreyer', in: J. Van Bavel en M. Schrama (red.), *Jansénius et le jansénisme dans les Pays-Bas* (Leuven 1982) 93–113.

... zeker als het tot braken leidde. Biechtboekje voor doofstommen, circa 1750 (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap Antwerpen).

Vooraf in de late achttiende en negentiende eeuw benadrukten veel handboeken ook dat het cruciaal was om niet alleen zonden die 'gedaan' waren op te biechten, maar ook zondige gedachten. Velen waren immers verdoemd vanwege hun verlangens en fantasieën, die ook zonder dat ze in de praktijk werden gebracht doodzonden waren. 'Het is ongeloofelyk hoe verre dat de onweetendheid gaet', lamenteerde priester Jacob Claes in zijn moraliserend boekje *De boere-theologie* in 1801, 'van veele, die noyt iet anders biechten als d'uytwendige werken, daer het nogtans zeker is dat'er veele verdoemd zyn om de gepeyzen en de begeertens.'¹³

13 J. Claes, *De boere-theologie, of den godvrugtigen kluysemaer* (6de druk; Leuven 1821) 171–172.

De hel – de reden waarom er gebiecht moest worden. Biechtboekje voor doofstommen, circa 1750 (Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap Antwerpen).

Nadat het geweten onderzocht en de zonden achterhaald waren, was het echter nog niet meteen tijd voor het eigenlijke biechten: penitenten moesten berouw voelen na hun zonden. Veel meer dan het gewetensonderzoek – dat eigenlijk volgens alle priesters zo exhaustief mogelijk moest zijn – was dit een punt van theologische discussie. In sommige handboeken volgde dan ook een lange en theoretische uiteenzetting over volmaakt en onvolmaakt berouw, natuurlijk en bovennatuurlijk berouw, 'contritie' en 'attritie' en de verschillende

aspecten ervan – ik ga er hier niet dieper op in; ook voor tijdgenoten waren die begrippen lang niet altijd duidelijk. De ene biechtvader nam het daar al wat nauwer mee dan de andere. In alle geval moesten biechtelingen tekenen tonen van innerlijk berouw – ze moesten zich ervan bewust zijn dat ze met hun gedrag of gedachten God vergramd hadden en dat weer willen goedmaken.¹⁴

De vele instructies voor de voorbereiding tot de biecht impliceren zo twee prioriteiten. Ten eerste had de nadruk op het exhaustief opbiechten van werkelijk alle doodzonden (en, gaven de meeste teksten aan, bij twijfel best ook dagelijkse zonden) een enorme kennisvergaring bij de biechtvaders op het oog. Die zouden van zowat het hele doen en laten van biechtelingen op de hoogte zijn. Er was sprake van wat Michel Foucault een 'wil tot weten' heeft genoemd: een zoektocht naar kennis van alles wat zondig was – in het bijzonder ook op seksueel gebied. Ten tweede wilden de biechthandboeken gelovigen ertoe aanzetten op hun eigen gedrag te reflecteren. Bewustmaking van hun zonden en het opwekken van berouw moesten leiden tot een verinnerlijking van het schuldgevoel – en tot een grotere neiging tot het opbiechten van zonden. Daarin lag dus een eerste poot van de autoriteit van de parochiepriester: door zijn macht om zonden te vergeven, vergaarde hij heel wat lokale kennis.

- 14 Over die debatten in de achttiende en negentiende eeuw, zie J. Guerber, *Le ralliement du clergé français à la morale ligurienne. L'abbé Gousset et ses précurseurs (1785-1832)* (Rome 1973); Delumeau, *L'aveu et le pardon*, hfdst. 5–6; P. Boutry, 'Une théologie morale en transition: rigorisme et liguorisme dans la formation du curé d'Ars', in: L. Châtellier (red.), *Religions en transition dans la seconde moitié du dix-huitième siècle*. SVEC 2000:02 (Oxford 2000) 155–170.

De biecht, uit een reeks van zeven schilderijen over de sacramenten. Giuseppe Crespi, *Confessione*, 1712 (Gemäldegalerie Alte Meister, Dresden).

Al kon hij de hele hel zalig maken

Na het gewetensonderzoek en het berouw over de zonden was het tijd voor de belijdenis van die zonden aan een priester. Zonder die belijdenis kon er geen vergiffenis worden geschonken. Penitenten dienden zich bij hun biechtvader in de kerk te begeven en in de biechtstoel (of occasioneel in de sacristie), na een gepast gebed, hun zonden aan de priester openbaren. Dat was, blijkens vele opmerkingen in de biechtvoorschriften, niet zo vanzelfsprekend als het lijkt. Er zijn er immers velen, preekte Petrus Van Dun in de vroege negentiende eeuw, 'die de biegt uyt schaemte van hunne zonden te belyden, vlugten'. Maar penitenten moesten net hun schaamte overwinnen – alleen zo konden ze zaligheid bereiken.¹⁵

Om hen te helpen hun schaamte te overwinnen, gaven verschillende handleidingen enkele tips. Zo maakten ze duidelijk dat God toch al alle zonden kende – dus waarom aarzelen om ze aan een gewone sterveling kenbaar te maken? Als ze niet opgebiecht werden, zouden de zonden bij het laatste oordeel bovendien aan de hele wereld bekend worden gemaakt. De biechtvader zou bovendien begrip tonen: hij hoorde wel meer zonden. En een niet opgebiechte zonde zorgde voor een ellendig gevoel.¹⁶ Ten slotte – en misschien wel meest belangrijk – herinnerden de teksten eraan dat de biechtvader gebonden was door het biechtgeheim: 'den Biecht-vader is verplicht alles strengelyk te swygen, alwaer't hy daer voor sterven moeste, en alwaer't dat hy de heele helle kost zalig maeken met eene zonde te openbaeren.'¹⁷

Het biechtgeheim – het zegel van de biecht – was een belangrijk onderdeel van het sacrament. De bedoeling ervan was uiteraard dat biechtelingen zonder vrees voor wereldse gevolgen, zonder vrees voor reputatieverlies, sociale uitsluiting of strafrechtelijke vervolging, hun zonden aan de priester zouden uiten: opnieuw speelt hierbij een duidelijke wil tot weten. Het biechtgeheim was echter voor priesters niet altijd vanzelfsprekend. Daarvan getuigen tal van handleidingen voor biechtvaders. Er zijn weinig dergelijke handleidingen geschreven in de Zuidelijke Nederlanden, of specifiek voor de Zuidelijke Nederlanden bestemd, maar dankzij catalogi van seminariebibliotheken kennen we wel een aantal vooral Franstalige en Latijnse handboeken die er veel werden gebruikt.

In 1763 publiceerde de Franse priester Roger François Daon een ook in de Zuidelijke Nederlanden populaire *Conduite des confesseurs*. Hij benadrukte dat biechtvaders onder geen enkele omstandigheid het biechtgeheim mochten schenden: daarvoor waren zelfs al mensen met de vuurdood bestraft. Niet alleen mochten priesters zonden niet rechtstreeks doorvertellen, ze mochten bijvoorbeeld ook niet over het karakter van een biechteling spreken als ze zich daarvoor op de biecht baseerden. Ze mochten niet aan hun oversten of aan wereldlijke overheden vertellen dat er zich in hun parochie bepaalde zonden voordeden. Ze mochten zich niet ongewoon tegenover een grote zondaar gedragen. En als ze van een medeplichtige wisten dat iemand een zonde begaan had, dan mochten ze hem dat niet te kennen geven – ook als die het niet zelf opbiechtte, moesten ze toch absolutie verlenen.¹⁸

In de praktijk namen niet alle biechtvaders het altijd even nauw met die voorschriften. De Franse jurist Jean Bodin rapporteerde in de zestiende eeuw een zaak waarbij een biechtvader als getuige werd opgeroepen nadat een vermeende dief weigerde te bekennen. De biechtvader schond zonder scrupules het biechtgeheim en de dief werd veroordeeld.¹⁹ Dergelijke directe en erg zichtbare schendingen van het biechtzegel kwamen echter slechts zelden voor.

15 P.J.C. Van Dun, *Leerredenen op de zondagen van het jaer VII* (Antwerpen 1825) 134.

16 Claes, *De boere-theologie*, 172–173; P.J. Visschers, *Godsdienstig handboekken, ten gebruycke van landlieden, ambachtslieden, daglooners en dienstboden* (Antwerpen 1849) 25–29.

17 *Christelyke leeringe wegens de biecht, en het H. Sacrament des autuers voor de eerste communie* (Brussel 1785) 13.

18 R.F. Daon, *Conduite des confesseurs et des âmes dans le tribunal de la pénitence, selon les instructions de Saint Charles Borromée, & de la doctrine de S. François de Sales* (Brussel 1763) 46–49. Zie over dit werk ook F. Lebrun, 'Confesser au XVIIIe siècle d'après le manuel du père Daon (1737)', in: *Mélanges Michel Vovelle: sociétés, mentalités, cultures, France (XVe-XXe siècles): volume aixois (Aix-en-Provence 1997)* 327–334. Vergelijkbare opmerkingen bij J. Pochard, *Méthode pour la direction des âmes dans le tribunal de la pénitence et pour le bon gouvernement de paroisses* (Besançon 1784) 423–429.

Als in processen in de achttiende- en negentiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden biechtvaders als getuigen opgeroepen werden, dan gaven ze (althans *on the record*) enkel wat algemene gegevens mee over hoe vaak iemand kwam biechten en of hij of zij dat naar behoren deed.²⁰

Een doodzonde tijdens de biecht verzwijgen was een nieuwe doodzonde. Tekening uit een biechtboekje voor doofstommen, 1748 (Stadsbibliotheek Kortrijk, Fonds Pastoor Slosse, Codex 392).

Vaker gebeurde het dat biechtvaders indirect te kennen gaven dat er iets aan de hand was; bijvoorbeeld als de penitentie die ze aan de zondaar oplegden te zichtbaar was, of als ze het geven van absolutie uitstelden en de biechteling dus niet ter communie lieten gaan. In de vroege negentiende eeuw, toen het aantal frequente biechtelingen in een aantal regio's terugliep, raadden sommige handboeken priesters aan om dergelijke praktijken te vermijden.²¹ Hoewel het volgens de handboeken ook niet mocht, brachten sommige biechtvaders er de wereldlijke autoriteiten ook wel eens van op de hoogte dat een bepaalde zonde in hun parochie frequent was. In 1781 schreef de Antwerpse burgemeester bijvoorbeeld aan de Geheime Raad dat hij van de bisschop en de penitentiaris had vernomen dat de misdaad van sodomie (homoseksuele betrekkingen) in Antwerpen maar al te vaak voor kwam. Hij stelde voor om maatregelen te nemen.²²

Al met al bleef het reveleren van geheimen uit de biechtstoel echter beperkt. Het biechtgeheim zorgde ervoor dat gelovigen meer geneigd waren om hun

20 Bijvoorbeeld in Rijksarchief Kortrijk (verder RAK), Oud Stadsarchief Kortrijk (verder OSAK), nr. 8092, Proces tegen Judocus de Vriese, 1771; Rijksarchief Beveren (verder RABE), Hof van Assisen Antwerpen (verder HA-ANT), nr. 1228, Proces tegen Matthias Tirion, 1821.

21 Bijvoorbeeld J. Bastet, *Manuel d'un jeune prêtre: ouvrage dédié au jeune clergé du diocèse de Montpellier, sous les auspices de Mgr M.-N. Fournier, notre évêque* (Montpellier 1827) 463–464.

22 Algemeen Rijksarchief, Geheime Raad Oostenrijkse Tijd – Kartons, nr. 576/B, Advies over de zaak Petrus Stocker, 1781.

zonden allemaal aan de priester op te biechten. Maar de stilte rond de biecht had ook een keerzijde: over biecht en biechtelingen deden vaak de wildste speculaties de ronde. Sommige handboeken maanden priesters aan om niet te luid te spreken in de biechtstoel en geen wilde gebaren te doen, want luister-vinken konden altijd in de buurt staan.²³ Bovendien zorgde dat er ook voor dat de biecht soms gebruikt werd voor een gezellig praatje met de pastoor of om de lokale achterklap te verkondigen. Daartegen ageerde Joannes Verslype in Kortrijk in de vroege achttiende eeuw. Hij maande zijn parochianen tijdens de preek aan om weliswaar al hun zonden op te biechten, maar ook niet meer te vertellen dan dat. Er waren namelijk 'van die sachte zielen' die men 'uren langt siet overbrengen in een vriendelyck discoursken met haeren biechtvaeder', waarbij 'al de straet-maertjes van de stad op het tapyt komen'. Daarom, concludeerde Verslype, 'de kortste biechten zyn de beste'.²⁴

23 Pochard, *Méthode pour la direction*, 429.

24 J. Verslype, *Historie en overeenkominge der vier evangelien* I, 2 (Gent 1712) 266.

Het biechtzegel had niet alleen als gevolg dat sommigen veel te veel wilden verkondigen, maar ook dat er allerlei verhalen de ronde deden over wat er in de biechtstoel gebeurde – zonder dat priesters die mochten ontkrachten. Dat kon zich uiten in de vorm van de antiklerikale sentimenten en angsten dat priesters echtgenotes aan het gezag van hun man zouden onttrekken, zoals ik in de introductie aanhaalde. Maar vaak werd het ook heel concreet. Een bijzonder voorbeeld was in de zaak Stocker in Antwerpen in 1781. Stocker werd beschuldigd van sodomie – het is naar aanleiding van deze zaak dat de Antwerpse burgemeester de centrale overheid aanschreef. Volgens een van zijn vermeende partners had Stocker hem een curieus verhaal verteld. Stocker zei dat hij zijn sodomie – een van de grootste zonden die men kon begaan – opgebiecht had, maar dat zijn biechtvader hem verteld had dat het kwaad niet zo groot was. Vervolgens had de geestelijke hem verzocht om 's namiddags bij hem te komen en in een tuin kusten ze en likten ze. Stocker zei toen 'ik en meijnde niet dat geestelijke dat deden', waarop de biechtvader zagezegd repliceerde: 'in de kerk ben ik om God te dienen, en t'huijs ben ik gelijk een ander'.²⁵

25 Felixarchief Antwerpen (verder FA), Archiefreeks 731, nr. 1514/2, Proces tegen Peter Stocker, 1781. Voor meer over het proces Stocker en achttiende-eeuwse sodomie, zie E. Hofman, 'Achter gesloten deuren', in: W. Dupont, E. Hofman en J. Roelens (red.), *Verzwegen verlangen. Een geschiedenis van homoseksualiteit in België* (Antwerpen 2017) 87–117.

Het biechtgeheim moedigde dus niet alleen een grotere openheid aan, maar leidde ook tot ondermijning van het gezag van de priester, speculaties over wat er allemaal werd gezegd en geroddel

Het biechtgeheim moedigde dus niet alleen een grotere openheid aan, maar leidde ook tot ondermijning van het gezag van de priester, speculaties over wat er allemaal werd gezegd en geroddel. Het biechtgeheim bezorgde de priester kennis waarover niemand anders beschikte, maar zorgde er tegelijk voor dat hij – althans openlijk – beperkt was in wat hij met die kennis kon doen. Biechtelingen bekenden slechts omdat de repercussies beperkt waren. In vergelijking met de macht tot het vergeven van zonden was deze tweede pijler van de autoriteit van de priester dus meer ambigu: het biechtgeheim – de nood tot verzwijgen – breidde zijn macht uit en beperkte haar tegelijkertijd.

Het sacrament van de biecht. Giovanni Marco Pitteri, *Pœnitentiæ Sacramentum*, naar Pietro Longhi, circa 1712-1786 (Rijksmuseum, Amsterdam).

Onderricht in het kwaad

Toch bleef de biecht een krachtig instrument van sociale controle: ondanks alles kwamen de meeste parochianen immers geregeld biechten. En net omdat ze niet wisten wat anderen aan de pastoor vertelden, of wat de pastoor aan anderen vertelde, beleden velen onder hen getrouw hun zonden. Elke katholiek was verplicht om minstens eenmaal per jaar te biecht te gaan, in de paasperiode – de zogenaamde ‘paasplicht’. Volgens visitatieverslagen werd die plicht erg goed nageleefd. Tijdens de revolutiejaren aan het eind van de achttiende eeuw was er een kleine terugval – onder het Franse revolutionaire regime mochten veel priesters immers geen sacramenten toekennen – maar die werd snel tenietgedaan na Napoleons concordaat met de paus in 1801. Volgens rapporten van de jaren 1840 zou slechts één procent van de bevolking in het bisdom Brugge aan hun paasplicht verzaken.²⁶

Een keer per jaar biechten volstond echter niet. Priesters herinnerden er hun kudde geregeld aan dat de dood om elke hoek loerde. Hoe langer gelovigen wachtten met het spreken van hun biecht, hoe groter de kans dat ze in de hel zouden terechtkomen.²⁷ Bovendien mocht wie niet gebiecht had en dus in staat van zonde verkeerde, niet ter communie gaan. Dat zorgde voor bijkomende sociale druk om geregeld te gaan biechten. Sommige biechtvaders verwachtten van hun biechtelingen dat ze elke week kwamen biechten, maar het lijkt erop dat een viertal keer per jaar courant was. Dat was het aantal keer dat veel schoolkinderen ook gingen biechten. Toen de biechtvader van Mathias Tirion in het kader van een assisenproces in 1821 gevraagd werd naar diens gedrag, getuigde hij dat Tirion ‘drij a vier keeren op een jaer bij mij te bigten kwam’. Hij vertelde het alsof dat een normale frequentie was.²⁸

Strafprocessen zijn geen voor de hand liggende bronnen om de geschiedenis van de biecht te schrijven. De sporen van de biechtpraktijk zijn er meestal eerder toevallig te vinden en dat maakt het erg arbeidsintensief om ze als bronnen te gebruiken. In mijn onderzoek gebruikte ik ze in de eerste plaats voor een bredere geschiedenis van criminaliteit en strafrecht. Gaandeweg merkte ik echter dat de biecht er vaak in vermeld werd. Ook voor de lokale geschiedschrijving kan dat een interessante benadering zijn: processen werpen licht op de criminaliteit in een bepaalde streek, maar kunnen indirect ook voor veel andere praktijken van het dagelijkse leven een meerwaarde vormen. Relevante procesdossiers zijn niet altijd gemakkelijk te vinden – ze zijn vaak in grote, slechts gedeeltelijk geïnventariseerde stapels bewaard in stads- of rijksarchieven. Maar het loont wel de moeite: ze bevatten getuigenissen van gewone mensen en bieden zo een ander perspectief op de biecht.

Het afleggen van een goede biecht werd bijvoorbeeld zo cruciaal geacht dat het zelfs aan veroordeelde criminelen niet ontzegd werd. Voor hun terechtstelling mochten ze nog een laatste biecht afleggen. Vooral een woedende menigte in 1791 in Brussel een aanhanger van een vijandige revolutionaire factie lynchte, lieten ze hem toe om bij een monnik te biechten.²⁹ Zelfs sommige moordenaars zaten in met het zielenheil van hun slachtoffers. Pierre de Cuypere en zijn minnares werden er in 1807 van verdacht Pierres vrouw vergiftigd te hebben. Voor ze dat deden, hadden ze de vrouw verschillende keren gevraagd of ze wel gebiecht had. De openbare aanklager vermoedde dat ze ‘zich ervan wilden verzekeren dat [de vrouw] eerst in een staat van gratie was’.³⁰

Deze voorbeelden tonen aan hoe groot de bezorgdheid om de biecht en het verkrijgen van absolutie was. Dat gaf priesters grote macht over hun parochianen: ze hadden de sleutels tot de hemel in handen en konden die – met de beperkin-

26 M. Cloet, ‘Het gelovige volk in de 18de eeuw’, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden IX* (Haarlem 1980) 400; L. Preneel, ‘Godsdienstig leven in de Zuidelijke Nederlanden 1794-1814’, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden XI* (Haarlem 1983) 58; W. Rombauts, *Het Paasverzuim in het bisdom Brugge (1840-1911)* (Leuven 1971) 123.

27 Bv. P.F. Valcke, *Sermoenen op de zondagen en feest-dagen II* (Gent 1802) 51.

28 RABE, HA-ANT, nr. 1228, Proces tegen Mathias Tirion, 1821.

29 Stadsarchief Brussel, Historisch Archief – Processen, nr. 7124, Proces tegen Joannes Bulens, 1791; en nr. 8146, Proces tegen Jacquemijns, 1791.

30 ‘avoient voulu s’assurer de mettre préalablement Eugénie Vantighem en état de grâce’. Rijksarchief Brugge, Hof van Assisen West-Vlaanderen, nr. 214-911, Proces tegen Pierre de Cuypere en Godelieve de Ceuninck, 1807-1809.

Een jonge vrouw gaat te biecht. Giuseppe Molteni, *La confessione*, 1838 (Gallerie di Piazza Scala, Milaan).

gen van dien – naar eigen goeddunken uitreiken en weerhouden. Ze waren zich goed bewust van hun invloed, die zowel direct, door instructies en vermaningen, als indirect, door preventie, kon worden uitgeoefend. Immers, zo preekte Joannes Verslype in Kortrijk in de vroege achttiende eeuw, 'hoe veel sonden en wordender niet gelaten uyt vreesse dat sy souden moeten gebiecht worden?'³¹

31 Verslype, *Historie en overeenkominge* III, 1, 245.

In de eerste plaats konden priesters in de biechtstoel hun biechtelingen attent maken op bepaalde normen, vooral als die niet geschikt waren voor publieke bespreking. Seksuele normen, bijvoorbeeld, konden niet vanop de kansel verkondigd worden – dat zou pure zielen alleen maar ontstichten. 't En staet my niet toe, alle de wulpsheden hier op-te-tellen', verkondigde Petrus Valcke in een sermoen over het huwelijk. 'Indien iemand wilt weten wat dat'er in

't Houwelyk toegelaten of verboden is, dat hy nae eenen geleerden en voorzigtigen Biegtvader gae, en hy zal hem in den biegt-stoel zeggen wat dat'er geoorlogd en ongeoorlogd is.³²

32 Valcke, *Sermoenen* VI, 18.

In verschillende procesdossiers van sodomiezaken vertelden jongemannen bijvoorbeeld dat ze zich van geen kwaad bewust waren, tot hun biechtvader hen van de ernst van hun zonde op de hoogte bracht

Dat gebeurde inderdaad: in verschillende procesdossiers van sodomiezaken vertelden jongemannen bijvoorbeeld dat ze zich van geen kwaad bewust waren, tot hun biechtvader hen van de ernst van hun zonde op de hoogte bracht. Ze beweerden meestal ook dat ze er meteen nadien mee gestopt waren, al moesten sommigen bekennen dat ze soms niet aan de verleiding hadden kunnen weerstaan. Zo verging het een van de partners van Peter Stocker in 1781. Hij verklaarde dat 'hij geensints intentie hadde het selve meer te doen, dat hij sijne bigte gesproken hadde, ende door sijnen bigtvaeder ondrigt was van het groot kwaed het gene zij bedreven'. Maar Stocker had 'eene tonge [...] om iedereen te verleijden' en zei dat 'zij moeten altoos wat zeggen, sprekende van de bigtvaeders, maer het kwaed en is soo groot niet'. Toch toont de zaak eerder de macht van de biechtvaders dan de beperkingen ervan. Het was immers op aansporen van hun biechtvader dat twee jongelui de zaak bekendgemaakt hadden bij de rechtbank. Zonder die biechtvader was er van een proces geen sprake geweest.³³

33 FA, 731, nr. 1514/2, Proces tegen Petrus Stocker, 1781.

Als instructie in de ernst van zonden niet volstond, konden biechtvaders hun penitenten inderdaad ook aanmanen om een bepaalde actie te ondernemen. Om zich daarvan te verzekeren konden ze het geven van absolutie uitstellen. Het is niet echt duidelijk of dat ook vaak gebeurde: vooral in de vroege negentiende eeuw maanden veel handboeken biechtvaders aan om spaarzaam met dat machtsmiddel om te gaan, aangezien het veel biechtelingen net van de Kerk verwijderde.³⁴ Toch werd het advies van een biechtvader niet gemakkelijk genegeerd. In procesdossiers vond ik verschillende gevallen waarbij mensen beweerden dat ze iets gedaan hadden omdat ze daartoe aangezet waren door hun biechtvader.

34 Bijvoorbeeld F.M. Salvatori, *Instruction pratique pour les nouveaux confesseurs* (Seguin 1829).

In 1778 trok Anna Casens, een getuige in een moordzaak, haar eerdere verklaring terug. Ze zei dat ze haar verklaring had afgelegd terwijl ze in shock en dronken was. Dat had ze opgebiecht en haar biechtvader had haar aangeraden om een advocaat aan te spreken om haar verklaring in te trekken. Dat deed ze dan ook.³⁵ In een andere zaak schreef Philippus Mertens, verdacht van moord in 1792, in een brief dat het hem door zijn biechtvader opgelegd was om zijn fouten aan de justitie bekend te maken; dat was hij ook van plan. Of die fouten ook de moord behelsden schreef hij niet – die bleef hij in alle geval ontkennen.³⁶ In 1825 schreef ook Jan Diflo een brief aan zijn vrouw. Die werd onder-

35 FA, Hoge Vierschaar (verder V), nr. 113, Proces tegen Norbertus Tomas, 1778.

36 Geciteerd in D. Dobbeleers, *Het proces Philippus Mertens. Een bokkenrijder berecht in Antwerpen* (Antwerpen 2005) 215.

Prent gemaakt tijdens de Franse Revolutie die de laksheid van sommige biechtvaders hekelt. *Le confesneur indulgent*, 1789 (Bibliothèque Nationale de France, Parijs).

schept en de rechters lazen dat Diflo zijn vrouw om vergiffenis vroeg. Dat zagen ze als een schuldbekentenis: Diflo werd er immers van verdacht getracht te hebben om haar te vermoorden. Diflo beweerde echter zelf dat hij slechts vergiffenis vroeg voor wat hij haar in het algemeen misdaan had, omdat hij wilde gaan biechten. Hij voorzag de aanmaningen van de biechtvader en speelde er alvast op in.³⁷

Natuurlijk waren er ook mensen die zelden of nooit te biecht gingen, niet aan hun biechtvader gehoorzaamden, of op zoek gingen naar een wat coulantere biechtvader. Joseph Coppieters, bijvoorbeeld, was een rijke functionaris in Kortrijk, met enige bijzondere seksuele voorkeuren: hij hield ervan zich als vrouw te verkleden en geflagelleerd te worden. Hij schakelde daarvoor in 1727 zijn dienstmeid in, die daar echter niet meteen tuk op was. Bovendien droeg hij haar op om rond Pasen uit de stad weg te gaan, zodat ze aan de paasplicht zou ontsnappen – dat deed hij zelf immers ook. Een biechtvader zou haar immers verbieden hun praktijken verder te zetten. Maar de meid voelde zich heel slecht bij die regeling en ging stiekem toch te biecht.³⁸

Hoewel de zaak toont dat het mogelijk was om de biecht te ontwijken, demonstreert ze ook hoe moeilijk veel mensen dit vonden. Bovendien was gewoon liegen, of niet doen wat de biechtvader opdroeg, blijkbaar helemaal uit den boze. Andere zaken bevestigen hoe moeilijk het was om de biecht te vermijden. In 1752 adviseerde een parochiepriester bijvoorbeeld een vrouw om haar echtgenoot te verlaten, omdat hij steeds weigerde te biechten.³⁹ Kort voor Pasen in 1811 werd een soldaat beledigd en kwam het zelfs tot een gevecht omdat bleek dat hij nog niet gebiecht had.⁴⁰

Dat betekent natuurlijk niet dat iedereen altijd de regels van de biecht gehoorzaamde, of dat biechtvaders een ongebreidelde invloed hadden op hun penitenten. In het leven van een groot aantal mensen nam de biecht in de achttiende en vroege negentiende eeuw echter een belangrijke plaats in. De meeste mensen biechtten relatief vaak en volgden ten minste tot op zekere hoogte de instructies van hun biechtvaders. Die konden zo door het sacrament van de biecht een grote invloed uitoefenen op sociale normen en de naleving ervan. De mogelijkheid tot vermanen was zo de derde machtsbasis waar de biechtvader op steunde.

37 RABE, HA-ANT, nr. 1353, Proces tegen Jan Diflo, 1824.

38 RAK, OSAK, nrs. 8055 en 9952, Proces tussen Marie Blomme en Joseph Coppieters, 1727-1729. Zie over deze zaak ook H. Callewier, 'Wellust en bedrog op hoog niveau: het proces van Marie Blomme tegen de Kortrijkse stadsontvanger Joseph Coppieters (1727-1729)', *De Leiegouw*, 53 (2012) 165–184; E. Hofman, 'De beproevingen van Marie Blomme. Waarheidsproductie in een achttiende-eeuwse Vlaamse stad', *De achttiende eeuw*, 46 (2014) 87–106.

39 FA, V, 103, Proces tegen Nijt van der Neusen, 1752.

40 RABE, HA-ANT, 693, Proces tegen François Vanderstraten e.a., 1811.

Conclusie

Talrijke bronnen brengen iets bij over de geschiedenis van de biecht: hulpboeken voor gelovigen tonen hoe de biecht hoorde te verlopen; sermoenen van priesters staan meer stil bij de courante problemen. Handboeken voor biechtvaders tonen met welke kwesties zij zaten en hoe ze die dienden aan te pakken. Visitatieverslagen geven informatie over de naleving van de paasplicht en over hoe de hogere kerkelijke autoriteiten de biechtpraktijken controleerden. Het is, ten slotte, tijdrovender om de relevante passages in procesdossiers op te sporen, maar het loont wel: zo krijgen we immers een beeld van de biecht dat niet geproduceerd is door de Kerk zelf. We lezen er hoe gewone mensen met de biecht omgingen, hoe ze die ervoeren en hoe ze erover spraken.

Ondanks de antiklerikale kritiek, die vooral later in de negentiende eeuw heviger werd, bleef de biecht in de achttiende en vroege negentiende eeuw een alomtegenwoordig en krachtig ritueel. Priesters maanden gelovigen aan om frequent te biechten en exhaustief te zijn bij het opsommen van hun zonden. Zo zouden ze verzekerd zijn van hun zielenheil – en tegelijk bouwden biechtvaders een enorme kennis op van het leven van hun biechtelingen. Maar die

kennis moesten ze strikt geheimhouden. Dat zorgde enerzijds voor een grotere openhartigheid van de gelovigen, maar had anderzijds ook als gevolg dat ze weinig met die kennis konden doen en dat er onder parochianen soms de wildste biechtverhalen de ronde deden. Toch bleef het gezag van de biechtvaders groot. Slechts weinigen durfden het aan om de biecht te vermijden. Liegen of bewust zonden verzwijgen in de biecht leek al helemaal ondenkbaar. Het trio van vermanen, vergeven en verzwijgen versterkte zo de autoriteit van de priester.

Een stervende legt zijn laatste biecht af. Gustave Doré, *La dernière confession*, 1855 (Bibliothèque Nationale de France, Parijs).

Aan de slag

Wie zelf onderzoek wil doen naar de lokale geschiedenis van de biecht, kan van tal van bronnen gebruikmaken. In de eerste plaats zijn er sermoenboeken en uitgegeven preken, waarin vaak ook over de biecht wordt geschreven. Net als schoolboeken, handboeken voor biechtvaders en voor biechtelingen zijn ze te vinden in erfgoedbibliotheken. Veel van dergelijke bronnen zijn tegenwoordig ook gedigitaliseerd en online beschikbaar via Google Books (books.google.be), Flandrica (flandrica.be) of Europeana (europeana.eu). Het opsporen van deze bronnen kan via de instrumenten die hieronder in de bibliografie worden vermeld. Bepaalde sermoenen hebben een lokale toets, maar meestal blijven ze vrij algemeen, omdat het de bedoeling was dat ze ook buiten de parochiegrenzen konden worden gebruikt. In sommige archieven van kerken en kloosters, of soms ook in stadsarchieven, zijn er handgeschreven preken bewaard. Die kunnen een boeiend aanvullend en vaak meer lokaal perspectief bieden.

De preken en handboeken kunnen aangevuld worden met bronnen die nog dichter bij de lokale praktijk staan. In bisschoppelijke archieven en rijksarchieven (en occasioneel in lokale kerkarchieven) bevinden zich vaak visitatieverslagen van dekens en bisschoppen, net als occasionele rapporten van parochiepriesters over de toestand van hun parochie. Daarin zeggen ze vaak iets over het vervullen van de paasplicht en soms ook over de omstandigheden waarin de biecht werd afgenomen. Via inventarissen in de rijksarchieven en bisschoppelijke archieven kunnen de verslagen en rapporten die relevant zijn voor een bepaalde streek opgespoord worden. Ook de bestaande literatuur kan daarvoor op weg helpen – zie onder meer de suggesties bij de bibliografie hieronder.

Preken en handboeken tonen vooral de heersende kerkelijke normen, terwijl inspectieverlagen en rapporten iets dichter staan bij de lokale praktijk. Maar met beide moet kritisch omgesprongen worden. De officiële normen die priesters verkondigden in preken en handboeken werden niet noodzakelijk ook in de praktijk belangrijk gevonden. De inspectieverlagen en rapporten dienden bovendien ook belangen van de geestelijken en weerspiegelen vaak persoonlijke relaties en machtsconflicten. In al deze gevallen vernemen we alleen de visie van de clerus en niet die van gewone biechtelingen. Een manier om hun stem te horen, is via procesdossiers. Zoals ik hogerop al aangaf, zijn die niet altijd gemakkelijk toegankelijk en is er vaak veel geduld nodig om relevante passages op te sporen. Maar wie op lokale schaal onderzoek doet en ook interesse heeft in criminaliteit, kan hier op prachtige ontdekkingen stoten. Voor de periode na 1795 bevinden de processen zich in rijksarchieven per provincie. Voor de periode voordien bevinden ze zich vaak in stadsarchieven. De inventarisatie verschilt sterk van rechtbank tot rechtbank. Archieven van hogere rechtbanken, die bijvoorbeeld moordzaken behandelden, zijn meestal beter toegankelijk.

Beredeneerde bibliografie

Over de geschiedenis van de biecht, vooral in de zestiende en zeventiende eeuw, verschenen vele uitstekende Engelstalige en Franstalige werken, waarvan de belangrijkste werden opgesomd in noten 4 tot 7. In het Nederlands of over de Zuidelijke Nederlanden verschenen tot dusver slechts weinig studies die specifiek de geschiedenis van de biecht in de achttiende of negentiende eeuw behandelen. Zie echter E. Hofman, 'A wholesome cure for the wounded soul. Confession, emotions and self in eighteenth- and nineteenth-century Catholicism', *Journal of religious history*, 41 (2017) online voorpublicatie; dat deels op hetzelfde materiaal steunt dat ik hier besprak, maar een andere invalshoek biedt.

Bredere studies van religie en geloofspraktijken hebben vaak ook enige aandacht voor de biechtpraktijk. Zie bijvoorbeeld M. Cloet, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700* (Leuven 1968); M. Cloet (red.), *Het bisdom Brugge (1559-1984): bisschoppen, priesters, gelovigen* (Brugge 1984); M. Therry, *De dekenij Roeselare (1609 - 1649): bijdrage tot de studie van de katholieke hervorming in het bisdom Brugge* (Leuven 1983); T. Van Osselaer, *The pious sex: Catholic constructions of masculinity and femininity in Belgium, c. 1800-1940* (Leuven 2013). Ook de bijdrages over religieus leven in de (nieuwe) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* blijven relevant.

Voor een overzicht van (Nederlandstalige) Zuid-Nederlandse sermoenboeken en een methodologische handleiding bij het gebruik ervan, zie H. Storme, *Preekboeken en prediking in de Mechelse kerkprovincie in de 17e en 18e eeuw* (Brussel 1991). Voor een inleiding bij het gebruik van handboeken voor biechtvaders en biechtelingen, zie M. Bernos, 'Des sources maltraitées pour l'époque moderne. Manuels de confession et recueils de cas de conscience', *Revue de l'histoire de l'Église de France*, 86 (2000) 479–492. Een overzicht van dekenale visitatieverslagen in de Zuidelijke Nederlanden is te vinden bij M. Cloet, N. Bostyn en K. De Vreese, *Repertorium van dekenale visitatieverslagen betreffende de Mechelse kerkprovincie (1559-1801)* (Leuven: Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis 1989).

Voor enkele beknopte methodologische aanwijzingen bij het gebruik van processen als bronnen voor het dagelijkse leven, zie E. Hofman, 'Carel doet het met zijn dochter. Roddels in Kortrijkse processen in de achttiende eeuw', in: H. Deceulaer, S. Dubois en L. Puccio (red.), *Het pleit is in den zak! Procesdossiers uit het ancien régime en hun perspectieven voor historisch onderzoek. Acta van de studiedag gehouden op het Algemeen Rijksarchief (11-03-2013)*. *Studia* 148 (Brussel 2014) 175–186. Voor aanwijzingen voor het opsporen van dergelijke bronnen (uit de negentiende en twintigste eeuw), zie K. Velle, 'Gerechtelijke archieven en lokale geschiedenis (19de-20ste eeuw)', in: J. Art (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente?* IIIb. Hulpwetenschappen (Gent 1996) 219–255.

Biografie

Elwin Hofman (1990) doet onderzoek naar criminaliteit en zelfopvattingen in de laatachttiende-eeuwse en vroegnegentiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden. Hij is als Aspirant van het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen verbonden aan de onderzoeksgroep Cultuurgeschiedenis vanaf 1750 aan de KU Leuven.

De kieren van de tempelpoort

Negentiende-eeuwse vrijmetselaarsloges tussen geheim, divulgatie en angst

Jeffrey Tyssens

Een geheim genootschap?

Kan de vrijmetselarij gekenschetst worden als een geheim genootschap? Velen denken dat. Nochtans is de historische realiteit een stuk complexer dan deze algemene typering zou laten vermoeden. Interessante aanknopingspunten om de status van het geheim in de geschiedenis van de (Belgische) vrijmetselarij wat preciezer te kunnen vatten, kan men alvast terugvinden in het oeuvre van de Duitse socioloog Georg Simmel (1858-1918). In enkele klassieke teksten maakte deze laatste een fijnzinnige analyse van het geheim dat hij omschreef als een van de grootste verwezenlijkingen van de menselijke beschaving: het kunnen geheimhouden van dingen maakte het immers mogelijk om een subtiele wisselwerking op te bouwen tussen twee werelden, die van het bekende en die van het verborgene.¹ Dat liet bijvoorbeeld toe om geraffineerde menselijke relaties op te bouwen, waarbij het meer of minder delen van geheimen meteen ook nabijheid of afstand kon genereren: zonder dit soort 'spel' geen liefde of vriendschap. Simmel had daarbij ook aandacht voor de plaats van het geheim op een meer omvattend, zeg maar op een algemeen-politiek niveau. Hij meende immers te kunnen vaststellen dat doorheen de geschiedenis van de moderne samenleving (hij schreef zelf kort na de eeuwwisseling) staatszaken steeds meer openbaar waren geworden, terwijl de persoonlijke sfeer nadrukkelijker in de beslotenheid terecht kwam. Hoewel Simmel het geheim als een neutrale categorie hanteerde – het kon zowel op positieve als op negatieve manier worden gehanteerd – legde hij toch de nadruk op het feit dat het geheim vooral een sfeer van vrijheid kon creëren. En hier kwamen ook verenigingen zoals de vrijmetselarij in zijn blikveld.

Simmel schonk inderdaad aandacht aan het fenomeen van het 'geheim genootschap' en benadrukte daarbij dat er een onderscheid moest worden gemaakt tussen een geheim genootschap *stricto sensu* en datgene wat hij als een quasi geheim genootschap omschreef. De eerste variant hield eenvoudigweg alles verborgen, ook zijn bestaan. Quasi geheime genootschappen deden dat niet: zij plaatsten bepaalde aspecten van hun activiteit in de beslotenheid,

1 G. Simmel, 'Psychologie der Diskretion', in: *Der Tag* (4 september 1906); idem, 'Das Geheimnis. Eine sozialpsychologische Skizze', in: *Der Tag* (10 december 1907); idem, *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung* (Berlijn 1908) 256-304.

maar ontkenen het eigen bestaan zeker niet. Daarom was Simmel dan ook expliciet in zijn typering van de vrijmetselarij als behorende tot de tweede categorie. Daarvoor had hij goede redenen. Het inwijdende karakter van de loges en hun ontstaan in een tijdvak waarin de vrijheid van vergadering nog lang geen gemeengoed was, maakte die beslotenheid tot een interessante organisatorische techniek, maar tegelijkertijd mocht die maçonnieke geheimhouding met een flinke korrel zout worden genomen. In de Britse bakermat was het in de achttiende eeuw gemeengoed dat vrijmetselaars in parades door de straten opstapten, bijvoorbeeld om samen een toneelvoorstelling te gaan bijwonen. Maar niet elke context was even receptief daarvoor. Menige wereldlijke macht – zelfs in protestantse staten – bekeek destijds het genootschap met argwaan en dat was in katholieke regio's zo mogelijk nog meer het geval: de paus was er immers snel bij om een sociëteit te veroordelen die tolerantie en evenwaardigheid van religies vooropstelde. Geen wonder dus dat in regio's waar de Katholieke Kerk domineerde de vrijmetselaars heel wat discreter zouden optreden.

Na de Franse Revolutie zou dat gegeven slechts versterken: de associatie die in allerhande publicaties zou worden gemaakt tussen vrijmetselarij en subversie plaatste de loges immers in een negatief politiek daglicht. Hun rol in de revolutie was nihil geweest, maar de perceptie was anders en uiteindelijk nam menig vrijmetselaar – alvast toch in regio's als de onze – die beschuldiging op als een soort ereteken. De confrontatie met de geestelijkheid droeg niet weinig bij tot het geleidelijk opschuiven van de loges in liberale richting en tot het verder uitdiepen van de geheimhouding, niet alleen als zelfbescherming, maar ook als instrument om een intern politiek debat vorm te kunnen geven dat vrij zou zijn van elke kerkelijke of andere druk. Het resultaat is welbekend: in het jonge België zouden de loges zich ontpoppen tot de ware ruggengraat van de liberale partij.

De confrontatie met de geestelijkheid droeg niet weinig bij tot het geleidelijk opschuiven van de loges in liberale richting en tot het verder uitdiepen van de geheimhouding

Maar een volwaardig geheim genootschap vormden zij daarom evenwel nog niet, getuige daarvan slechts de enkele publieke stellingnames.² Maar wat dan wel? Wat mocht doorsijpelen naar het publiek en wat niet? Er bestond met andere woorden, als we een ruimtelijke metafoor gebruiken, een soort van beweeglijk grensgebied 'binnen/buiten'. De vrijmetselaarsloges, in België evengoed als elders, moesten een soort contextgebonden negotiatie maken tussen welke informatie werd vrijgegeven en welke niet. Welke mechanismen maakten dat er dan toch gegevens langs de kieren van de tempelpoort naar 'buiten' sijpelden die men liever 'binnen' had gehouden? Wat liet men wel naar 'buiten' gaan en waarom? Hoe ging de buitenwacht daarmee om? En hoe hing

2 Bijvoorbeeld naar aanleiding van het overlijden van Leopold I in 1865. Zie: J. Tyssens, 'A Lodge Of Sorrow for King Leopold I of Belgium (1866): Masonic Patriotism and Spirituality on Trial', in: *Journal for Research into Freemasonry and Fraternalism* 3:2 (2012) 248-264.

dat alles samen met de constructie van angsten en mythes betreffende de vrijmetselarij of haar vijanden?

Lekken 'buitenshuis'

Informatie over de activiteit van een loge kon onbedoeld uitlekken door buitenstaanders, niet-leden dus, die om een of andere reden toch toegang hadden tot de privésfeer van vrijmetselaars of die door diensten aangeboden aan loges bijvoorbeeld de aanwezigheid van een loge en haar leden binnen een lokale gemeenschap konden traceren. Dergelijke scenario's leidden in Oost-Vlaanderen in de jaren 1810 en 1820 tot twee incidenten waarbij de lokale clerus lucht kreeg van het bestaan van een loge in hun parochie en daarbij met enkele medestanders de lokalen min of meer kwamen belagen. Hoe die informatie precies was uitgelekt, is niet heel erg duidelijk, al lijkt het in het eerste geval te gaan om indiscreties door het huispersoneel van een lid. Het betreft hier de Lokerse loge *L'Accord Parfait*, die daar in 1813 was opgericht en wiens lokaal in 1816 ongenodigd bezoek kreeg. Het incident werd in hoogst sarcastische bewoordingen verhaald door Pierre-Charles Peseux, een Frans vrijmetselaar die toen voor de *Journal de Gand* werkte waarin het relaas te lezen was. De Lokerse pastoor was kennelijk getipt door een dienstmeid die een brief van de loge zou hebben geopend en ook een schootsvel zou hebben gezien: 'Elle avait vu (ah, horreur!) une espèce de tablier couvert de têtes de mort et de figures diaboliques.'³ Dat demonische element moet de gemoederen van de – vrouwelijke – kenniskring van de bewuste meid in beweging hebben gebracht: 'L'existence du sabbat, une fois prouvée, il le fut également que le diable y assistait en figure de babouin. Une députation fut adressée à M. le curé, qui donna de grands éloges aux inquisiteurs femelles et promit de lancer la foudre de ses anathèmes contre tous ces suppôts de Satan.'⁴ De preek die daarop volgde, bracht het kerkvolk in beweging of toch een welbepaald deel ervan, als we Peseux mogen geloven:

Les dames qui se trouvaient là en majorité, et les petits garçons qui ne valent rien nulle part, furent transportés d'un saint zèle, et il fut décidé, en grand conseil de guerre, que les troupes légères de l'armée fanatico-femelle feraient de suite le siège de la demeure du démon. En conséquence, tous les polissons de la ville se rendirent sur les lieux et se mirent à casser les vitres, à la grande satisfaction des marchands de verre.⁵

In december 1827 had een vergelijkbaar incident plaats in Oudenaarde. De plaatselijke loge *L'Aurore* had een nieuwe tempel ingehuldigd en de leden wilden dat vieren met een banket in het lokaal ernaast. Dat feest werd evenwel verstoord door de deken die, geflankeerd door enkele andere geestelijken en 'plusieurs affidés',⁶ zich voor de deur van het lokaal had opgesteld en de omstaanders probeerde op te zetten tegen de daar vergaderde vrijmetselaars. Hoe ze de locatie van de loge kenden, is niet duidelijk. Hoe dan ook, al snel vormde er zich een kleine menigte, waarop de priester het logegebouw binnendrong, de dienstbode van de werkplaats en diens familieleden bedreigde met 'ses menaces et ses anathèmes contre les adorateurs du diable'.⁷ Daarop joeg de geestelijke de wenende dienstbode naar buiten. Meteen probeerde een deel van de voorbijgangers de klaargemaakte voedingswaren te stelen, wat de leden van *L'Aurore* dan weer probeerden te verhinderen. Enkele jongere vrijmetselaars wilden de belagers met harde hand aanpakken, maar die waren intussen vertrokken: 'les ministres d'un Dieu de paix venaient de se retirer',⁸ zo rapporteerde de verontwaardigde *Almanach de la Maçonnerie Symbolique* een jaar later.⁹

3 'Ze had (o de verschrikking) een soort schootsvel gezien, bedekt met doodshoofden en diabolische figuren.'

4 'Eens het bestaan van de sabbat was bewezen, kwam meteen het bewijs dat ook de duivel er aanwezig was in de vorm van een bavian. Een delegatie werd dan naar meneer pastoor gestuurd, die de vrouwelijke inquisiteurs met lof overlaadde en beloofde de bliksem van zijn banvloek tegen al deze suppoosten van Satan te richten.'

5 'De dames die daar in meerderheid aanwezig waren en de kleine nietsnutten die er ook rondliepen, werden door een heilige ijver bezielde. En er werd door de grote krijgsraad besloten dat de lichte brigade van het fanatiek-feminine leger de woning van de demon zou gaan belegeren. Daardoor kwamen alle schelmen van de stad naar die plek om er de ruiten stuk te slaan, tot grote genoegdoening van de glasverkopers.'
Zie: *Journal de Gand*, 25 maart 1816, 1.

6 'meerdere bondgenoten'.

7 'zijn dreiging en vervloekingen tegen de aanbidders van de duivel'.

8 'de cultusbedienaren van een God van vrede hadden zich net teruggetrokken'.

9 *Almanach de la Maçonnerie Symbolique Belge* (Brussel 1828) 90-92.

Schootsvel in leder, begin negentiende eeuw (Privécollectie Berend Bunk).

Beide incidenten zijn interessant. Vooreerst tonen ze hoe deze voor de lokale gemeenschap ongetwijfeld ongewone genootschappen door charivari-achtige praktijken konden worden onthaald (denken we maar aan het opduiken van jonge kerels en het buiten jagen van geviseerden). Maar het meest fascinerende is ongetwijfeld het diabolische element. De perceptie van maçonnieke objecten – schootsvellen met schedels (normaliter op de achterkant) bestonden wel degelijk, al heeft die symboliek niets met de duivel te maken – en de stigmatisering door de clerus sloten kennelijk vrij goed bij elkaar aan. Die angst voor het diabolische als eigen aan de vrijmetselarij is treffend, vooral omwille van het tijdsgewricht waarin ze zich situeert. Hoewel er al wel van die associaties waren gemaakt in de achttiende eeuw, toch waren die dan nog vooral satirisch.¹⁰

Die angst voor het diabolische als eigen aan de vrijmetselarij is treffend, vooral omwille van het tijdsgewricht waarin ze zich situeert

¹⁰ Doorgaans wordt daarbij een tekst in de *Wonderful Magazine, or Marvelous Chronicle* van 1764-1765 aangehaald waarbij vrijmetselaars worden voorgesteld als raaskallende apen die teveel dronken en eden aflegden 'in the presence of old Nick', van Satan dus. Het ging hier echter niet om een echte diabolisering maar wel om een ridiculisering. Zie: *Ars Quatuor Coronatorum*, X (1897) 197.

Maçonnieke dolk, tweede helft negentiende eeuw (Privécollectie Berend Bunk).

Welbekend is vooral de oplichterij van Léo Taxil aan het einde van de negentiende eeuw, waar zelfs het Vaticaan in tuimelde: ook in Taxils boeken werd het satanische vooropgesteld als het ware fundament van de maçonnerie.¹¹ Dat dit in de eerste decennia van de negentiende eeuw ook al leefde, dat de lagere clerus in dat verhaal meestapte en de gelovigen errond kon mobiliseren, daar waren niet zoveel indicaties van bekend. Er waren toen wel al publicaties die de loges een duivelse of demonische natuur aanwreven: de geschriften van de *abbé* Fiard waren sprekende voorbeelden van het genre.¹² Klaarblijkelijk waren die representaties wel degelijk doorgesijpeld, niet alleen naar *mainstream* katholieke publicisten,¹³ maar evenzeer naar het gewone kerkvolk. Dit zal wellicht helpen verklaren waarom dergelijke satanische elementen diep waren doorgedrongen in volksverhalen allerhande: die vormden ongetwijfeld een spiegel van dieperliggende voorstellingswerelden, zeker in rurale gebieden.¹⁴ De beslotenheid van de maçonnieke werking en haar ongewone symboliek leken bij velen een diffuse angst te genereren.¹⁵ Soms leidde die dus ook tot meer gewelddadige uitbarstingen.

Lekken 'binnenshuis'

Dienstbodes duiken opnieuw op bij indiscreties die van binnen de loges zelf vertrokken. Loges hadden immers ook personeel. Er bestond een oude traditie om mannelijk personeel in de eerste graad in te wijden en zo via de eed tot geheimhouding te binden. Die praktijk leek echter verwaterd en zo kon het gebeuren dat loslippige figuren in dienst kwamen. Ook dat kon tot onthullingen leiden die loges nogal verontrustten. Een markant voorbeeld hiervan was de publicatie van een volledige ledenlijst van de Gentse progressistische loge *La Liberté*, met naam en toenaam, beroep en woonplaats erbij, in de katholieke

- 11 Over Taxil is veel geschreven. We houden het hier bij het recente werk: R. Van Lwijk, *Children of Lucifer. The Origins of Modern Religious Satanism* (Oxford 2016).
- 12 D. Armando, 'Des sorciers au mesmérisme: l'abbé Jean-Baptiste Fiard (1736) et la théorie du complot', in: *Mélanges de l'École française de Rome*, 124:1 (2014) online (geconsulteerd 29 maart 2017).
- 13 Men denke bijvoorbeeld aan de Franse krantenman Victor-Amédée Waille (1798?-1855), een medestander van Lamennais die in de jaren 1830 een tijdlang in België verbleef. In 1825 publiceerde Waille anoniem het antiliberale: *Lettre de Satan aux francs-maçons suivie d'une réponse à Satan* (Paris, 1825). Ook hier verschenen de vrijmetselaars, ietwat ironisch weliswaar, als de instrumenten van de duivel.
- 14 Men bekijkt daarvoor de Vlaamse volksverhalenbank: www.volksverhalen.be. Zie ook: A. Roeck, 'De vrijmetselarij in het volksgeloof en het volksverhaal', in: *Volkskunde* 3-4 (1998) 143-425.
- 15 Die heeft in de Vlaamse literatuur een interessant spoor nagelaten, namelijk het kortverhaal *Van Alleijnes' ziel. Een psychologische studie van bijgeloof* (1898) van Cyriel Buysse (zelf kort nadien ingewijd in de Gentse loge *La Liberté*). Zie: R. Vermeir en J. Tyssens, *Vrijmetselarij en vooruitgang. De Gentse progressistenloge La Liberté (1866-1966)* (Brussel 2016) 166.

kranten *Het Fondsenblad* en *Le Bien Public* in juni 1874.¹⁶ Dit incident was van een heel andere orde dan de sterke verhalen over duivels en demonen vijftig jaar daarvoor en bovendien voltrok het zich in een geheel andere context. Daar waar in de jaren 1810 en 1820 de liberale gevoeligheden zich vooralsnog erg discreet manifesteerden, waren de loges in het onafhankelijke België snel gaan politiseren en speelden ze een eigen rol in het conflict tussen klerikalen en antiklerikalen.¹⁷ Het is dan ook geen wonder dat ze werden geïsoleerd in een katholieke pers die zich, zelfs in haar ultramontaanse variant, niet langer bezighield met irrationele stigmatiseringen: waar het nu om ging was de vijand te identificeren en in een slecht daglicht te stellen, om zowel de vrijmetselarij als het Gentse liberalisme, of minstens toch de progressistische variant, te denigreren.

Getuige daarvan het artikel met de evocatieve titel 'La queue du libéralisme', waarmee de *Bien Public* de progressistenloge als een stelletje tweederangsfiguren afdeed. De commentaar was smakelijk :

Faut-il le dire? ... Nous avons été surpris et presque humilié pour notre ville, en voyant le dessous des cartes du libéralisme, en constatant quels éléments suffisent à mettre en branle tout le "grand parti libéral". Quoi! C'est là la fraction la plus intelligente et la plus éclairée du parti des lumières! C'est là l'élite du parti, l'aréopage qui formule le programme, le conseil de guerre qui arrête le plan de campagne et dont les ordres mystérieux obtiennent l'assentiment général. Certes la Loge *La Liberté* ne doit pas cette influence exceptionnelle ni au prestige personnel, ni à la position sociale, ni aux talents de ceux qui la composent. Dans ce catalogue pas un nom qui émerge, pas un homme de valeur qui s'impose à la considération du public. Le Frère Willequet lui-même qu'on a élevé aux honneurs de la candidature, est un astre de troisième grandeur. Le parti libéral doit donc être tombé bien bas; il doit avoir profondément conscience de sa faiblesse pour accepter aujourd'hui, non pas seulement le concours, mais la prépondérance et la direction de la Loge *La Liberté*! Avions-nous raison de le dire, il y a quelques jours? C'est aujourd'hui la queue du libéralisme qui mène la tête.¹⁸

Binnen *La Liberté* kon men hoegenaamd niet lachen met het voorval. Er werd meteen een onderzoek ingesteld naar de vier leden die beschikking hadden over een adressenlijst: de consequentie daarvan kon een regelrechte uitsluiting zijn. Maar zo'n vaart zou het niet lopen. Finaal werd immers ontdekt dat het lek terug te voeren was tot een vroegere 'frère servant' van *La Liberté* die dan weer in verbinding bleek te staan met de conciërge van, jawel, het Gentse seminarie.¹⁹ Het was overigens niet het laatste incident met dienstponeel van de loge in kwestie. In 1902 zou er opnieuw een onderzoek worden gevoerd naar de dienstbodes van de loge, kennelijk weerom wegens indiscreties: één ervan, zo bleek, zou de zoon van een 'sacristain' zijn geweest.²⁰

Schijnbare lekken

Haast meteen na het ontstaan van een formeel gestructureerde vrijmetselarij in het Engeland van de vroege achttiende eeuw zijn er divulgatiegeschriften op de markt gekomen die de vermeende geheimen van het genootschap openbaar wilden maken – niet zelden om er een mooie cent aan te verdienen, later ook met politiek-religieuze doeleinden. Voor anti-maçonnische organisaties werd dat zelfs een soort van *core business*. De diverse nummertjes van het *Bulletin antimaçonnique* die in België vóór de Eerste Wereldoorlog verschenen, zijn

16 *Het Fondsenblad* (3 juni 1874) 1; *Le Bien Public* (4 juni 1874) 2.

17 J. Tyssens, 'Aspects de la sensibilité libérale dans les loges belges pendant les premières décennies du XIXe siècle', in: *Lumières* 7 (2006) 177-201.

18 'Moeten we het zeggen? ... We waren verbaasd en haast vernederd voor onze stad bij het zien van de achterkant van de kaarten van het liberalisme, vaststellend welke elementen volstaan om de "grote liberale partij" in rep en roer te zetten. Wat! Ziedaar het meest intelligente en opgekleurde deel van de partij van het licht! Ziedaar de elite van de partij, de areopage die het programma en het oorlogsplan formuleert, en wiens mysterieuze bevelen alom navolging krijgen. De loge *La Liberté* dankt haar uitzonderlijke invloed voorwaar niet aan het persoonlijk prestige noch aan de sociale positie noch aan de talenten van haar leden. In de catalogus niet één naam die erbovenuit steekt, niet één waardevol man die de achting van het publiek afdwingt. Zelfs broeder Willequet, die men met een kandidatuur heeft vereerd, is slechts een ster van derde rang? De liberale partij moet dus erg diep gevallen zijn; ze moet zich zeer van haar zwakte bewust zijn om vandaag niet alleen de samenwerking maar het overwicht en de dominantie van de loge *La Liberté* te aanvaarden! Hadden we geen gelijk, als we dit enkele dagen geleden schreven? Vandaag is het de staart van het liberalisme die met het hoofd schudt.' Zie: *Le Bien Public* (6 juni 1874) 1.

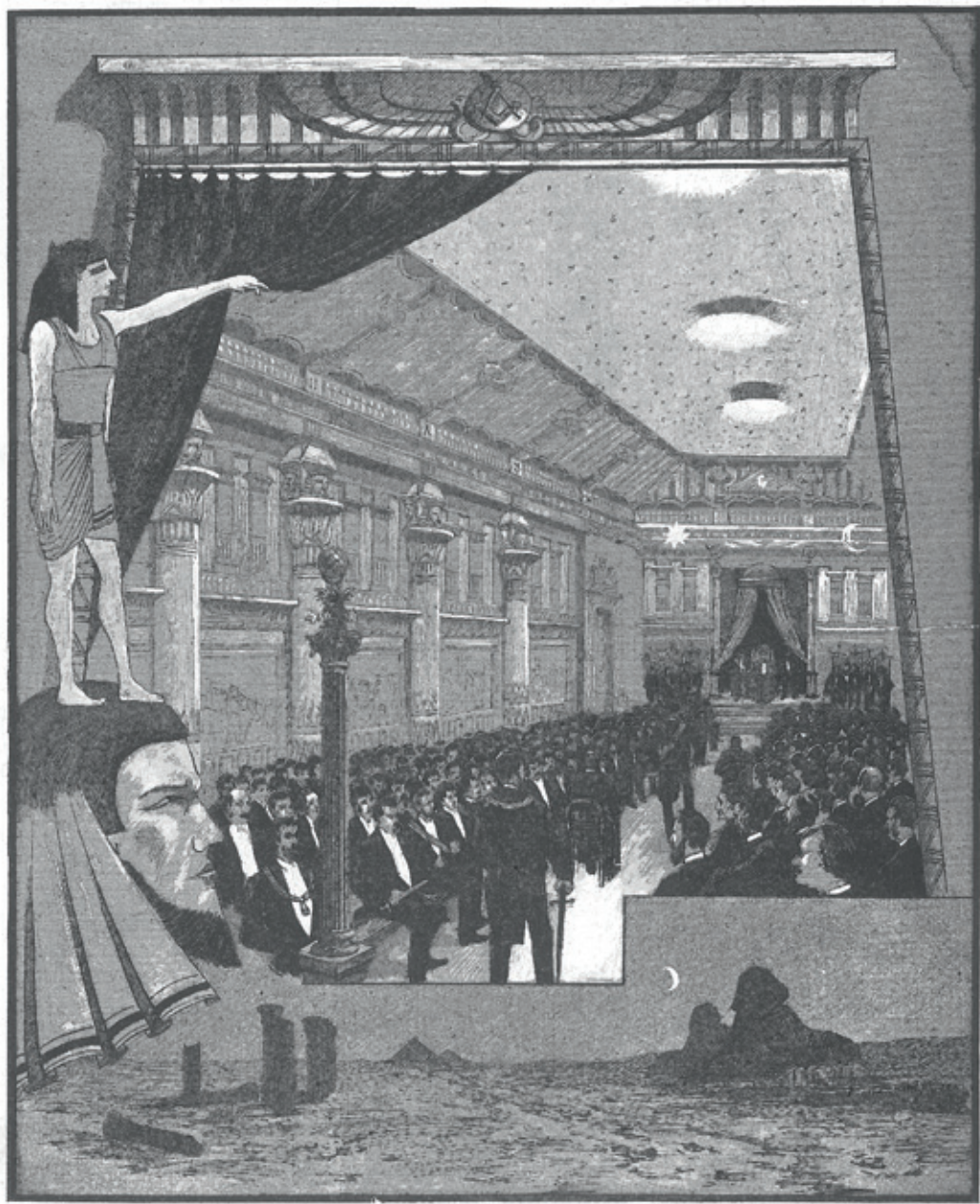
19 Maçonniek Studie- en Documentatiecentrum Brussel (verder MADOC), Fonds Moskou (verder FM), inv. nr. 1.0110, *La Liberté* - Conseil d'Administration, vergaderingen 5 en 26 juni, 2 juli 1874; MADOC, FM, inv. nr. 1.0543, *La Liberté*, zitting leerlingengraad 26 juni 1874.

20 MADOC, FM, inv. nr. 1.0546, *La Liberté*, zitting leerlingengraad 17 juni 1902.

DERDE JAARGANG. — N° 4. PRIJS PER NUM. . . 10 CENT. . O. v. van Brussel, 37e d. v. 5e m. v. 5890 (27 juli 1890).

DE VLAAMSCH E PATRIOT

IN DE LOGIE

Binnengezicht van den Grooten Tempel der Logie van de « Amis Philanthropes », te Brussel.

daar een uitstekende illustratie van. Nu was dat *Bulletin* een publicatie met een eerder beperkt bereik. Ook meer populariserende bladen probeerden echter al eens uit datzelfde vaatje te tappen. Een interessant voorbeeld daarvan is het themanummer dat *De Vlaamsche Patriot* op 27 juli 1890 publiceerde (en waaraan later in 1890 en 1891 nog enkele vervolgies werden gebreid):²¹ 'De Vlaamsche Patriot in de Logie' (sic). Dit wekelijkse 'Familieblad', zoals het zichzelf omschreef, was een neveninitiatief van de bekendere *Patriote Illustré*, die daarmee van 1888 tot omtrent 1892 (zonder veel succes) probeerde om ook een Vlaams publiek aan te boren.

21 *De Vlaamsche Patriot. Familieblad* (1890-1891) 38-41, 44-46, 63-68, 352, 357-358.

Zoals in het 'moederblad' werd een sterke nadruk gelegd op het visuele. De voorpagina toonde een grote prent van de Egyptomane tempel van de Brusselse Peterseliestraat en verder waren de nummers bezaaid met illustraties die vooral uit buitenlandse magazines waren overgenomen: beelden van vrijmetselaars-tempels in China, een vrijmetselaarsbal in Cambridge, de klassieke gravure van vrijmetselaars met hun banieren op de barricades van de Parijse commune, een maçonnieke optocht in Amerika, achttiende-eeuwse gravures die reële tempelwerkzaamheden of pastiches erop weergaven. Ook de recentere karikaturen waren interessant, vooral de ridiculisering van broeder Snullemans' inwijding in de hoge graden van de vrijmetselarij: die vaag op een strip lijkende reeks was immers overgenomen van de Franse cartoontekenaar Barentin, een obscure figuur die met de eerder vermelde Léo Taxil had samengewerkt voor een schotschrift tegen de Franse republikeinse politici. Opmerkelijk was ook dat de redactie de hand had weten te leggen op een reeks Belgische maçonnieke menu's (waarop namen waren vermeld) en op een maçonniek diploma (van de liberale volksvertegenwoordiger Gustave Washer). Het grafisch werk toonde aan dat men niet goed wist waarmee men bezig was. Zo zag bijvoorbeeld die grote tempelafbeelding er vrij getrouw uit, maar toch werden symbolen verkeerd geplaatst of aangevuld met allerlei fantasietjes (zoals het toevoegen van niet-bestaande beelden).

Niet ongewoon was ook het voorstellen van het vrijmetselaarsritueel als 'laffe beuzelachtigheden en kinderachtig komediespel'

De begeleidende teksten waren weinig meer dan een rommeltje. Klassiek was het benadrukken van het veronderstelde antigodsdienstige karakter van de maçonnerie: 'Het doel der belgische [sic] Logie is van den eersten oogenblik geweest, zoo zegden de bepalingen: de kompleete vernietiging van het kristendom en zelfs van het kristelijk gedacht'. Niet ongewoon was ook het voorstellen van het vrijmetselaarsritueel als 'laffe beuzelachtigheden en kinderachtig komediespel', onder meer in een artikel over een Parijs atelier waar allerlei vrijmetselaarsbenodigdheden werden gemaakt. Opvallend veel aandacht was er weer voor de schedels die daar werden geproduceerd (een object dat bij inwijdingen wordt gebruikt). Daarmee was duidelijk enig effect-bejag gemoeid maar het diabolische dat er in het begin van de eeuw mee werd geëvoceerd, was er nu niet bij. Nochtans was dat motief aan het einde van de

negentiende eeuw weer erg populair. Het geheel toont aan dat het katholieke blad niet bijster goed was geïnformeerd en zelfs de Taxil-hype maar half had opgemerkt. Indien de redactie nu meende belangrijke revelaties te hebben gebracht naar het grote publiek, dan zullen de vrijmetselaars er toen zonder enige twijfel anders over hebben gedacht.

'Opgelegde' lekken

Zijn er voorbeelden te vinden waarbij het onthullen van maçonnieke gegevens werd opgelegd door openbare autoriteiten, via een politieel optreden bijvoorbeeld? Tonelen zoals ze tijdens de Tweede Wereldoorlog te zien zouden zijn (leidend tot onder meer de fameuze anti-maçonnieke tentoonstellingen in Brussel en enkele andere steden), waren er in de negentiende eeuw slechts uiterst zelden.²² Toch is er één casus bekend waarbij het er even op leek of er een loge door de plaatselijke politie zou worden 'bezocht'. Alles speelde zich af in 1884, kort na de welbekende verkiezingsnederlaag die een einde maakte aan zes jaar liberaal bewind. Het incident veroorzaakte alleszins een schokgolf in de Gentse vrijmetselarij, want het leek er wel een indicator van te zijn dat de nieuwe katholieke meerderheid ongemeen bedreigend zou kunnen optreden.

22 We verwijzen naar de beruchte affiche. Zie: J.-P. Schreiber & J. Tyssens, 'Antimaçonisme', in: J. Tyssens (red.), *De Schatten van de Tempel. Het Belgisch Museum van de Vrijmetselarij* (Brussel 2006) 144.

Jubileumpenning van Le Septentrion (Gent), 1911 (Privécollectie Berend Bunk).

Dat had alles te maken met een huiszoeking die op 23 juni 1884 zou zijn doorgegaan in de lokalen van *Le Septentrion*. Kennelijk was alleen de woning van de conciërge doorzocht en wel naar aanleiding van een schot dat zou zijn gelost op het lokaal van de Gentse katholieke kring (hoogstwaarschijnlijk een kwakkel), maar niettemin ging als een vuurtje het gerucht de ronde dat er in het logegebouw zelf zowaar een wapendepot was gevonden. Daar was natuurlijk niets van aan, klaarblijkelijk was de politie er niet eens binnen gegaan.²³ Doch de schrik zat er wel degelijk in. Bij de andere Gentse loge, *La Liberté*, werd immers gevreesd dat men onder futiele voorwendsels ook wel eens bij hen op bezoek zou kunnen komen. Men besliste, omwille van de veronderstelde ernst van de situatie, de beslissingen rond de politieke acties van de werkplaats voorlopig niet meer te noteren, noch de verslagen in het grote verslagboek over te schrijven en verder de archieven onder te brengen bij Edmond Willequet omdat die laatste als parlamentslid onschendbaarheid genoot. Er werden gedurende enkele maanden, uit vrees voor nieuwe lekken, zelfs geen uitnodigingen voor de zittingen verstuurd.²⁴ Veel had het uiteindelijk niet te betekenen, maar het spreekt wel boekdelen over de stemming die in liberale en maçonnieke kringen heerste in dat bewuste jaar.

23 *De Koophandel* (24 juni 1884) 2.

24 MADOC, FM, inv. nr. 1.0544, *La Liberté*, zittingen leerlingengraad 21 juni en 7 juli 1884.

Edmond Willequet (1825-1905), boegbeeld van *La Liberté* en liberaal volksvertegenwoordiger (Liberaal Archief).

Kraaglint van de eerste Grootmeesters (waaronder Verhaegen) van het Grootoosten van België (Privécollectie Berend Bunk).

'Gewilde' lekken

Iets minder zeldzaam zijn de voorbeelden van publieke manifestaties waarbij vrijmetselaars bij een evenement in rituele kledij in de openbaarheid traden en zichzelf bijgevolg bekend maakten. Wat in Angelsaksische contexten vrij gewoon genoemd mag worden – publieke ceremonies waarbij bijvoorbeeld de hoeksteen van een openbaar gebouw door vrijmetselaars werd geplaatst, waren daar lang schering en inslag – was dat in katholiek-continentale omgevingen allerminst. Het is dan ook markant dat er in de negentiende eeuw uiteindelijk slechts één aanleiding was om als Belgische vrijmetselaars met een specifieke vestimentaire code naar buiten te treden: het begraven of herdenken van (bekende) medevrijmetselaars. Verbazen hoeft dat allerminst. Het omstreden karakter van de burgerlijke begrafenis – een afscheidsritueel waarin vrijmetselaars niet zelden een voortrekkersrol zouden spelen – maakte immers dat het bij uitstek de gelegenheid was om aan een ander levensbeschouwelijk toebehoren dan het katholieke op zichtbare wijze uiting te geven.

De eerste burgerlijke begrafenis van maçons kwamen er overigens niet omdat zij dat zelf wilden, maar omdat de clerus hen een kerkelijke begrafenis ontzegde indien zij hun maçonnieke kwaliteit niet wilden afzweren. Vooral na de bisschoppelijke veroordeling van 1837 gebeurde dat wel eens. De verontwaardiging daarover leidde dan soms tot een kleine maçonnieke 'zelfmanifestatie' buiten de beslotenheid van de tempel. Dat was bijvoorbeeld het geval bij dergelijke begrafenis van Lambert Yernaux in Brussel in 1843. De deelnemende vrijmetselaars hadden toen hun schootsvellen en andere regalia onder hun overjassen gedragen maar bij het graf werden deze meteen openlijk omgord. Vanaf de jaren 1850 veranderde dat patroon evenwel. Meer en meer vrijmetselaars weigerden nu zelf de priesterlijke absolutie en kozen resoluut voor de buitenkerkelijke begrafenis. Die werd in de jaren 1850 en 1860 een strijdpunt waardoor het ook voor vrijmetselaars zaak werd om het sterven en begraven sterk symbolisch te gaan markeren.²⁵

Het belangrijkste voorbeeld daarvan is ongetwijfeld de iconische begrafenis van Pierre-Théodore Verhaegen eind 1862, niemand minder dan de grootmeester van het Grootoosten van België. Tegen zijn katholiek gebleven familie in, had Verhaegen elke priesterbijstand beslist afgewezen en hij had zelfs testamentair voorzien dat zijn begrafenis burgerlijk moest zijn. Op een schoonzoon-vrijmetselaar na, weigerde de familie aan de begrafenis deel te nemen. De maçons van de Brusselse loges, bijgestaan door delegaties uit tal van andere steden, deden dat natuurlijk wel. Ditmaal echter volgden zij in groot ornaat de kist van bij het sterfhuis tot aan de begraafplaats. Dat beeld van die honderden en honderden vrijmetselaars die allen openlijk hun kentekens droegen, moet alvast zeer markant geweest zijn: in diplomatieke correspondentie ter zake werd zelfs van een maçonnieke 'orgie' gesproken.²⁶

Later, wanneer in grote steden de burgerlijke begrafenis wat minder controversieel was geworden, werd die symbolische zelfbevestiging in de buitenwereld weerom wat meer timide, ongetwijfeld omdat de nood ertoe was verminderd. Een interessante casus was de begrafenis in 1881 van Hippolyte Metdepenningen, Voorzittend Meester van de loge *Le Septentrion* en ware patriarch van de Gentse vrijmetselarij. De loges van de stad beslisten om gezamenlijk aan de burgerlijke begrafenis van de gestorven voorman te participeren en zouden dat ook met een eigen vestimentaire code doen: allen droegen een zwart pak, een witte das en witte handschoenen en volgden in groep de lijkwagen. Intussen was het gerucht al de stad rondgegaan dat de vrijmetselaars, net als bij Verhaegen, de kist zouden volgen met hun rituele aankleding. Niet dus, de kledingafspraken werden door de buitenstaanders ook niet gedecodeerd en de nieuwsgierige omstaanders waren – zo getuigde de pers – ietwat teleurgesteld dat ze het verwachte maçonnieke spektakel niet te zien kregen.²⁷

Hieraan kan worden toegevoegd dat het – wat overijverige gidsen ook mogen beweren – steevast erg zeldzame karakter van maçonnieke symbolen in het stedelijk weefsel één betekenisvolle uitzondering kent, namelijk de symbolen die op een aantal vrijmetselaarsgraven te vinden zijn. De inhuldiging van die grafmonumenten was soms ook een gelegenheid waarbij vrijmetselaars symbolisch getooid buiten de tempel traden. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de inhuldiging van het nieuwe graf van Verhaegen in 1883, weze het dan weer achter schermen waardoor de participanten moeilijk herkend konden worden.²⁸

25 C. De Spiegeleer en J. Tyssens, 'Secularizing Funerary Culture in Nineteenth-Century Belgium: A Product of Political and Religious Controversy', in: *Death Studies*, 41:1 (2017) 14-21.

26 J. Tyssens en M.-P. Verhaegen, 'De dood van Pierre-Théodore Verhaegen', in: *Pierre-Théodore Verhaegen (1796-1862)* (Brussel 1996) 151-169.

27 J. Tyssens, 'Waarlijk een man van brons! Hippolyte Metdepenningen als voorwerp van een liberale en burgerlijke funeraire cultuur in de negentiende eeuw', in: T. Ingels (red.), *R.I.P. - Aspecten van 200 jaar begrafenis cultuur in Vlaanderen* (Gent 2015) 37-64.

28 *L'Indépendance Belge* (30 juli 1883) 1-2.

Monument Hippolyte Metdepenningen te Gent, 1886 (Stadsarchief Gent, SCMS_PBK_1078).

Conclusie

De grenzen tussen de openbaarheid en het geheim van de maçonnieke tempel waren in de negentiende eeuw zeker niet immobiel of ondoordringbaar. Allerhande lekken waren mogelijk en daarom filterde er nu en dan informatie naar buiten. De manier waarop vrijmetselaars daar zelf mee omgingen, hing nauw samen met wat precies bekend werd. Dat rituele of symbolische elementen dan wel bepaalde vormen van de maçonnieke materiële cultuur geopenbaard werden, liet hen al bij al maar koud, al dacht de buitenwacht hierin niet zelden grote onthullingen te zien. Hooguit waren de maçons verbaasd of zelfs verbijsterd door de irrationele connotaties (de duivel vooral) die aan deze divulgaties werden gekoppeld of verontwaardigd over de soms wat meer gewelddadige reacties die ze uitlokten. Het belangrijkste lag echter niet daar.

Essentiëler was het om de namen van de leden niet te laten uitlekken – de vrees voor allerhande vormen van sanctiëring of intimidatie was duidelijk niet zo gering – en daartoe werden zo nodig interne onderzoeken gevoerd om loslippigheid tegen te gaan. Een vergelijkbare ongerustheid bestond wat betreft het mogelijk bekend worden van de interne verslagen of andere documenten: dat bleek slechts marginaal een probleem te vormen, maar dat ene incident was voldoende om bijvoorbeeld de archieven buiten het logelokaal te gaan onderbrengen. De namen en de neerslag van de interne deliberaties: daar lag het gevoelige punt, niet in de symboliek of wat dan ook. Wat daarbij treft, is dat het niet de vrijmetselaars waren die uit de biecht klaptten: de ‘pedagogie van het geheim’, zoals Simmel de op het zwijgen gerichte rituele praktijken van (onder meer) de maçons noemde, leek dus best goed te werken. Het dienstpersoneel daarentegen, dat van de loges zelf of dat van individuele maçons, bleek dan weer wel een risicofactor te zijn.

Zelfmanifestaties van vrijmetselaars buiten de tempel vielen zowat steeds samen met de dood. Burgerlijke begrafenissen of het aanbrengen van symbolen op grafmonumenten waren immers een zeldzame gelegenheid waarbij het maçonnieke toebehoren openlijk werd aangegeven. Publiek vertoon zoals dat in de Angelsaksische wereld alom normaal werd geacht, zou dit echter nooit worden. Daarvoor waren de levensbeschouwelijke spanningen in België te scherp.

Aan de slag

Het belangrijkste type bron voor maçonnieke geschiedschrijving wordt gevormd door de verslagboeken van individuele loges. In het jargon worden die ook wel ‘Livres d’architecture’ of ‘Schetsboeken’ genoemd. Niet zelden waren die verslagboeken voorgedrukt en moest de inleidende passage, voorzien van de nodige rituele formules, slechts worden aangevuld met enkele namen en de datum (volgens het maçonniek systeem: maart als eerste maand en zo verder, bij elk jaar 4000 bijgeteld, waardoor bijvoorbeeld 1866 meteen 5866 werd). De kwaliteit van de inhoud was, zoals steeds, afhankelijk van de vlijt van de secretaris: soms zijn die verslagen daardoor bijzonder uitgebreid en kunnen debatten haast woordelijk worden gevolgd. Talrijke dergelijke verslagboeken worden bewaard in het Maçonniek studie- en documentatiecentrum van het Grootoosten van België in Brussel.

Hoewel de belangrijkste bronnenreeksen – zoals eerder vermeld – door de maçonnieke instanties zelf worden bewaard, zijn er ook andere vindplaatsen die enig interessant materiaal kunnen bieden aan de vorser. Maçonnieke bronnen zijn een enkele keer terecht gekomen in stadsarchieven, zoals bijvoorbeeld dat van Oudenaarde, of ook in lokale kerkarchieven, zoals dat van Lokeren. Andere kerkelijke collecties die bij meer systematisch onderzoek vast nog stukken moeten opleveren, zijn de bisschoppelijke archieven. Interessant materiaal heeft op vergelijkbare wijze zijn weg gevonden naar religieuze collecties zoals die van de paters Jozefieten in Melle. Ook het belang van kranten is niet te onderschatten, zelfs waar het slechts lokale blaadjes aangaat. De politieke betrokkenheid van vrijmetselaars in de negentiende eeuw leidde er wel vaker toe dat zij in de kijker kwamen te staan en dat heeft uiteraard sporen nagelaten. Voor het analyseren van de perceptie van de vrijmetselarij – de angsten die zij opwekte maar ook de ridiculisering waarop zij meermaals kon rekenen – is de pers essentieel als bron. De recente digitaliseringsprojecten (van de Koninklijke Bibliotheek en van regionale of lokale collecties) maakt in dit register heel veel mogelijk.

A.: L.: G.: d.: G.: A.:
de U.:

Sous les auspices du G.:
de Belgique.

LA R.: □.: LA LIBERTÉ A L'O.: DE GAND.

PL.: TRACÉE DES TRAV.: *D'app.:*

de la ten.: ad.: L 4 j.: P. Ab.: 38; J.

Le Trône du Vén.: est occupé par le F.: <i>Felix Jacquemier</i>	Le Vén.:
La Salle du 1 ^{er} Surv.: par le F.: <i>Lef. Mellequart</i>	1 ^{er} Surv.:
Celle du 2 ^o Surv.: par le F.: <i>Al. Ruyffers</i>	2 ^o Surv.: <i>D'office</i>
Celle de l'Orat.: par le F.: <i>Ch. Rabbreau</i>	Orat.:
Le F.: <i>Ch. Brumbeek Secr.:</i>	tient le crayon.

FFF.: dicrent l'O.: et les Col.: dont F.: Visiteurs
et FFF.: de la L.:

Les trav.: ayant été régl.: ouverts, on donne lecture de la pl.: tracée de notre dernière ten.: *elle est mentionnée comme d'usage*

Le V.: M.: donne lecture des renseignements parvenus sur le prof. Washington qui sollicite l'entr.: à nos mystères, après que le f.: 1er Surv.: est fait connaître au Vén. M.: que le f.: qui s'est chargé des leçons données tenue de former des rapport sur le prof.: n'est pas parvenu à se procurer ses détails sur la moralité et l'appétit de ce prof.:

Les rapports communiqués à l'at.: sont jugés satisfaisants et est procédé au 1er Surv. pour les autres l'ad.:-mission du prof. prof.:

Le Vén. revient unanimement f.: au prof. prof.:

Le f.: Al. Ruyffers donne qq: renseignements à l'at.: sur le compte de prof. Rouman qui sollicite également l'entr.: à nos mystères

Le V.: M.: donne ensuite lecture des informations pers.: sur la demande du prof. Mandef. etc.

Le f.: Rouman ajoute qq: renseignements sur le f.: à la ten.: de la prof.:

Le Vén. consulte pour au Centre l'admission et renvoie pour le Sans-acte à l'at.:

Il est ensuite donnée lecture des informations parvenues sur le compte de prof. Blamp.

L'at.: décide que dans l'état actuel de l'instruction, il y a lieu d'attendre des plus amples inform.

Les res. sur le prof.: M. ne sont pas complètes

Penning ontworpen door F. Hart naar aanleiding van de installatie van Eugène Defacqz (1842) als grootmeester van het Grootoosten van België (Privécollectie Berend Bunk).

Beredeneerde bibliografie

Over het geheim en de geheime genootschappen zijn de klassieke teksten: G. Simmel, 'Psychologie der Diskretion', in: *Der Tag* (4 september 1906); G. Simmel, 'Das Geheimnis. Eine sozialpsychologische Skizze', in: *Der Tag* (10 december 1907); G. Simmel, *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung* (Berlijn 1908). De recentste algemene inleiding tot de geschiedenis van de vrijmetselarij is: H. Bogdan en J.A.M. Snoek (red.), *Handbook of Freemasonry* (Leiden-Boston 2014). Praktisch zijn ook de twee degelijke Franse woordenboeken: D. Ligou (red.), *Dictionnaire universel de la Franc-Maçonnerie* (Parijs 1991) en E. Saunier (red.), *Encyclopédie de la franc-maçonnerie* (Parijs 2000). Een handig overzicht van de geschiedenis van de Belgische vrijmetselarij kan men aantreffen in: J. Lemaire, *La franc-maçonnerie en Belgique. Les loges symboliques* (Parijs 2000). Moeilijker te vinden is: M. De Schampheleire, *Geschiedenis van de Belgische vrijmetselarij sedert 1830* (Brussel 1986, 3 delen). Een bondig en gemakkelijk online raadpleegbaar overzicht is: J. Tyssens, 'Historical Configurations of Freemasonry in Belgium: Secularity, Politics, Fragmentation', *Revista de Estudios Históricos de la Masonería Latinoamericana y Caribeña* VIII (May-November 2016) 112-129. Een al wat oudere maar nog steeds zeer bruikbare bronnenuitgave, voorzien van precieze informatie over loges en personen vindt men bij: E. Witte en F. Borné, *Documents relatifs à la franc-maçonnerie belge du XIXe siècle (1830-1855)* (Leuven 1973). Wat recenter zijn enkele meer lokale geschiedenissen gepubliceerd, die soms erg grondig worden geanalyseerd: J. Tyssens (red.), *Van Wijsheid met Vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen* (Brussel-Gent 2003); J. Tyssens en D. Dendooven (red.), *'De heeren broederkes van den moortelbak'. 250 jaar vrijmetselarij in West-Vlaanderen* (Brussel 2015) en R. Vermeir & J. Tyssens, *Vrijmetselarij en vooruitgang. De Gentse progressistenloge La Liberté (1866-1966)* (Brussel 2016). Voor Gent bestaat er ook een nauwkeurig biografisch repertorium (de eerste uitgave van 1997 is online beschikbaar op de site van het Liberaal Archief): G. Schrans, *Vrijmetselaars te Gent in de XVIIIe eeuw* (Gent 2009). Informatie over (vooral Franstalige) vrijmetselaars-schrijvers is verzameld in (en kan online bekeken worden op de site van de 'digithèque' van de ULB): P. Delsemme, *Les écrivains francs-maçons de Belgique* (Brussel 2004). Oudere maar nog steeds oerdegelijke studies vindt men in: J. Bartier, *Laïcité et franc-maçonnerie. Etudes rassemblées par Guy Cambier* (Brussel 1981). Dat geldt ook voor: H. Hasquin (red.), *Visages de la Franc-Maçonnerie belge du XVIIIe au XXe siècle* (Brussel 1983). Over de vroegste manifestaties van liberale tendensen in de Belgische loges: J. Tyssens, 'Aspects de la sensibilité libérale dans les loges belges pendant les premières décennies du XIXe siècle', in: *Lumières* 7 (2006) 177-201 (deels op Google Books te vinden). De publieke maçonnieke mobilisaties voor een seculiere funeraire cultuur zijn grondig onderzocht: J. Tyssens en M.-P. Verhaegen, 'De dood van Pierre-Théodore Verhaegen', in: *Pierre-Théodore Verhaegen (1796-1862)* (Brussel 1996) 151-169; J. Tyssens, 'A Lodge Of Sorrow for King Leopold I of Belgium (1866): Masonic Patriotism and Spirituality on Trial', in: *Journal for Research into Freemasonry and Fraternalism* 3:2 (2012) 248-264; J. Tyssens, 'Waarlijk een man van brons! Hippolyte Metdepenningen als voorwerp van een liberale en burgerlijke funeraire cultuur in de negentiende eeuw', in: T. Ingels (red.), *R.I.P. - Aspecten van 200 jaar begrafenis cultuur in Vlaanderen* (Gent 2015) 37-64; C. De Spiegeleer en J. Tyssens, 'Secularizing Funerary Culture in Nineteenth-Century Belgium: A Product of Political and Religious Controversy', *Death Studies*, 41:1 (2017) 14-21. Over de irrationale aspecten van de populaire perceptie van de vrijmetselarij in het Vlaamse verleden: A. Roeck, 'De vrijmetselarij in het volksgeloof en het volksverhaal', in: *Volkskunde* 3-4 (1998) 143-425. Ook de satanistische fantasieën zijn meermaals het voorwerp van studie geweest. Een recent voorbeeld: Ruben van Luijk, *Children of Lucifer. The Origins of Modern Religious Satanism* (Oxford 2016). Van het beeldmateriaal dat in het Brusselse museum van de vrijmetselarij wordt tentoongesteld, vindt men een rijk overzicht in: J. Tyssens (red.), *De Schatten van de Tempel. Het Belgisch Museum van de Vrijmetselarij* (Brussel 2006).

Biografie

Jeffrey Tyssens (*1965) doceert hedendaagse geschiedenis aan de VUB en leidt er de Interdisciplinaire Onderzoeksgroep Vrijmetselarij. Hij is tevens hoofdredacteur van de *Journal for Research into Freemasonry and Fraternalism* en lid van de redactie van de *Revista de Estudios Históricos de la Masonería Latinoamericana y Caribeña*. Hij publiceerde uitgebreid over de geschiedenis van de schoolkwesitie, over het liberalisme, de vrijdenkersbeweging en de vrijmetselarij in binnen- en buitenland.

Geheim-
zinnigheid

Heemkunde Vlaanderen vzw

Huis De Zalm

Zoutwerf 5 » BE-2800 Mechelen

T +32 15 20 51 74 » F +32 15 20 54 23

info@heemkunde-vlaanderen.be » www.heemkunde-vlaanderen.be

Facebook: <http://www.facebook.com/heemkundevlaanderen>

Twitter: @HeemkundeVL

